

Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek

0. Bevezetés

A magyar nyelvészeti hagyományban a mondatok alárendelése mint egységes kérdéskör nincsen igazán jelen. Az elmúlt 25 év magyar nyelvtani gondolkodását nagyjából meghatározó akadémiai grammatikában — bár a szófajalapú osztályozás lehetősége felmerült — az alárendelő mondatoknak a mondatrészt kifejtő vagy azt helyettesítő szerepéből indultak ki, s talán ennek is köszönhető, hogy a szerkezeti összefüggések jórészt a háttérbe szorultak.

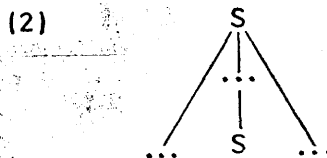
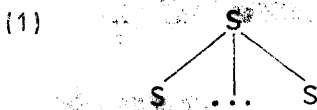
A generatív grammatikában viszont a szintaxis kategóriáit a szófajok határozzák meg. Ezért például a magyar alanyi, tárgyas stb. mellékmondatok mind nominális (főnévi) szerkezetek részeiként jelennek meg, amelyekben a mellékmondatnak természetesen nincs szófaji szerepe; ezt a funkciót az utalószóval vagy más kifejezéssel a mellékmondatot együttesen magában foglaló fölöttes kategória tölti be.

A szemléletváltás eredményeképp más ismeretekhez (is) juthatunk, más mondatosztályozási rendszert állíthatunk fel, de ezeknél is fontosabb, hogy más problémákra figyelhetünk fel és más érveket kell megfogalmaznunk egy jóval szigorúbb keretben.

Ez a munka a Nyelvtudományi Intézetben Kiefer Ferenc vezetése alatt készülő magyar strukturális grammatika egyik fejezetéhez kapcsolódó „háttér-tanulmány”; nem a tárgykör kimerítő leírására, hanem csupán a jelentősebb kérdések és nehézségek felvázolására törekedtünk.*

1. Alárendelés és mellérendelés

Az alárendelő és a mellérendelő mondatokat a generatív grammatikában a szerkezeti viszonyokkal definiálják. Eszerint a mellérendelő mondatok egymás testvércsomópontjai, mint az (1)-ben, míg az alárendelő mondat egy anyacsomópont gyermekeként helyezkedik el, l. (2).

* Köszönettel tartozom a munkacsoport tagjainak, különösen Bánréti Zoltánnak, Kálmán Lászlónak, Kiefer Ferencnek, Komlósy Andrásnak és Molnár Ilonának, az itt felvetett kérdések megvitatásáért.

A szétválasztás jogosultságát egy, a szakirodalomban is említett eljárással ellenőrizhetjük.¹ Tegyük fel, hogy nem tudjuk eleve, melyek az alá-, illetve mellérendelő mondatok, de szerkezeti és intonációs alapon minden összetett mondatot tagmondatokra tudunk szabdalni úgy, hogy a határvonalat pontosan a magyar helyesírás szerint alább vesszővel jelzett helyekre tesszük.

- (3) a) Azt Péter mondta, hogy János eljön.
b) Az aranyat lel, aki korán kel.
- (4) a) Péter elment, de János ittmaradt.
b) Nem te késtél, hanem én jöttem korán.

Ha most a második tagmondatot előre helyezzük az első tagmondat elé, (3a, b) esetében elfogadható mondatokat kapunk, (4a, b) esetében viszont nem.

- (5) a) Hogy János eljön, azt Péter mondta.
b) Aki korán kel, az aranyat lel.
- (6) a) *De János elment, Péter itt maradt.
b) *Hanem én jöttem korán, nem te késtél.

Azokban az összetett mondatokban tehát, amelyek mozgatható tagmondatot tartalmaznak, alárendelést találunk, azokban pedig amelyekben a tagmondat nem mozdítható, mellérendelést.

Ez a tagmondatáthelyezésen alapuló eljárás elég pontosan megjósolja például, hogy a megengedő jelentéstartalmú összetett mondatok közül melyek alárendelők és melyek mellérendelők, vö.:

- (7) a) Péter nem idegeskedett, bár Mari elkésett.
b) Bár Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.
- (8) a) Péter nem idegeskedett, pedig Mari elkésett.
b) *Pedig Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.

Maga a teszt egyébként arra a grammatikai hagyományban is meglévő felismerésre támaszkodik, hogy amíg a mellérendelő kötőszók szerkezetileg nem tekinthetők mellékmondatuk részének, az alárendelő kötőszók igen. Használhatóságát az sem csökkenti, hogy vannak olyan mondatok, amelyek, bár alárendelés jellegűek, nem helyezhetők át, pl.

- (9) a) Úgy látszik, hogy esik az eső.
b) *Hogy esik az eső, úgy látszik.

Ezekben az esetekben ugyanis analógiával érvelve a hasonló típusú mondatok mozgathatóságára mutathatunk rá, pl. (3a), (5a).

De, mint a későbbiekben látni fogjuk, a mondatok áthelyezhetőségének vizsgálata helytelen előfeltételezésen nyugszik. Noha ez az eljárás, ha mégoly korlátozottan is, működni látszik, kimutatható, hogy a fenti esetek többségében nem lehet szó az alárendelő tagmondatok balra mozgatásáról, és a tagmondatoknak a főmondat különböző helyein való előfordulását más okokkal kell magyarázni.

¹ A generatív grammatikában Ross (1967) hivatkozott rá először. A magyar leíró grammatikában Rácz Endre utalt egy ilyen lehetőségre, l. Bencédy és mtsai (1968. 397). A megengedő mondatok szintaxisában Bánréti (1983) használta jó eredményekkel.

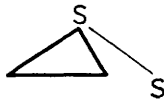
2. Az alárendelés típusai

Alárendelő mondat a főmondatban kétféleképpen helyezkedhet el: közvetlenül az anyacsomópont alatt (10a, b), vagy a mondat valamely összetevője alatt (11).

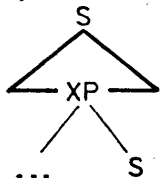
(10) a.

b.

(11)

ahol XP bármilyen maximális főkategória (NP, AP, PP) lehet a VP kivételével.

A (10a, b)-nek megfelelő helyzetben a *bszólút* alárendelésről fogunk beszélni, míg a (11) esetében *összetevős* alárendelésről. Az abszolút alárendelés példái a következők:

- (12) a) Mivel János beteg volt, otthon maradt.
 b) János elment kirándulni, noha beteg volt.
 c) Ha János beteg lett volna, orvoshoz ment volna.
 d) Hogy elfáradt, János leült pihenni.

Az abszolút alárendelő mondatok, mivel nem összetevők (részei), nem lehetnek Fókuszban és általában a preverbális Operátor pozíciókban, és az ige mögötti mondatrészek között vagy előtt sem fordulhatnak elő.²

- (13) a) * $\left\{ \begin{array}{l} \text{Csak} \\ \text{Nem} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{mivel} \\ \text{noha} \end{array} \right\}$ beteg volt, maradt János otthon.
 b) *János otthon maradt, $\left\{ \begin{array}{l} \text{noha} \\ \text{mivel} \end{array} \right\}$ beteg volt, a felesége kívánsága ellenére.

2.1. Az abszolút alárendelések és a független vonatkozó mondatok

Az abszolút alárendelésnek a (13a, b)-ben vázolt tulajdonságai szemben állnak az összetevős alárendelés viselkedésével a hasonló helyzetekben. Az abszolút alárendelésre látszólag legjobban emlékeztető *független vonatkozó mondatok* például lehetnek mind Fókuszban, mind az ige mögötti összetevők között.

² Az ige előtti Operátorpozíciók tartalmazzák az *is-es* kifejezéseket, a kvantorokat (*semmi, minden* stb.) és a lexikális Fókuszt, pl. *János ment moziba*. Leírásukat más-más keretben l. É. Kiss (1983), Hunyadi (1981), Kenesei (1984b; megjelenés alatt).

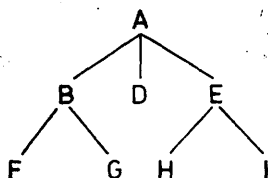
- (14) a) Csak akinek van pénze, mehet a kaszinóba.
 b) Éppen amikor belépett, lőtt rá a pincér.
 c) János megértette, amit mondtál, a magyarázatod nélkül is.
 d) A gyilkos nem ment ki a bából, amikor elfogyott a tölténye, az oda-
 kint elrejtőzött rendőrök elé.

A független vonatkozó mondatok pontosan azért grammatikálisak a (14) szerkezetekben, mert anyacsomópontjuk egy olyan összetevő, amely az adott helyzetekben korlátozás nélkül megjelenhet.³

Van egy további különbség is az abszolút és a független vonatkozó alárendelések között, amely azonban már a (10a) szerkezet módosításához vezet. Ennek bemutatása előtt ismertetnünk kell Tanya Reinhart (1983) elemzését az anaforáról.

Reinhart egy új (és az elmúlt évtized tanúsága szerint időtálló) viszonyfogalmat vezet be, a *constituent-command*-ot (*c-command*), amit az alábbiakban a 'felülvezérlés' terminussal fordítunk.

(15)

Egyszerűsített meghatározása a következő: egy X csomópont akkor és csak vezérel felül egy Y csomópontot, ha az X-et közvetlenül domináló elágazó csomópont Y-t is dominálja. X felülvezérlési tartománya mindazokból a csomópontokból áll, amelyeket X felülvezérel.⁴

A (15) szerkezet tekintetében tehát

B csomópont felülvezérlési tartománya: D, E, H, I;
 D csomópont felülvezérlési tartománya: B, F, G, E, H, I;
 H csomópont felülvezérlési tartománya: I
 I csomópont felülvezérlési tartománya: H
 és így tovább.

Az anafóra pedig az alábbi meghatározás vonatkozik:

³ Ahhoz persze, hogy az alárendelt mondatról jobbra is elhelyezkedhessenek nem mondat szintű összetevők, ezeknek elég „súlyosaknak” kell lenniük, vagyis fonológiailag jelölteknek és/vagy bonyolult szerkezetűeknek.

⁴ A felülvezérlés itt alkalmazott teljes definíciója a következő:

X akkor és csak akkor vezérel felül Y-t, ha az első maximális kiterjesztés, amely X-et dominálja, Y-t is dominálja. (Aoun és Sportiche 1983).

Mivel a maximális kiterjesztés (*maximal projection*) azonos a maximális főkategóriával (*maximal major category*), azaz a szokásosan frázis csomóponttal, illetve S-sel jelzett összetevőkkel, e meghatározás értelmében lehetővé válik, hogy egy lexikális fej felülvezérelhesse a determinánsát. A teljes definíció helyett azonban egyelőre minden hátrány nélkül használhatjuk az egyszerűbbet, lévén, hogy ez az adott összefüggésben nem vezet eltérő értelmezéshez. A *c-command* elv először egyébként Reinhart 1976-os doktori disszertációjában jelent meg.

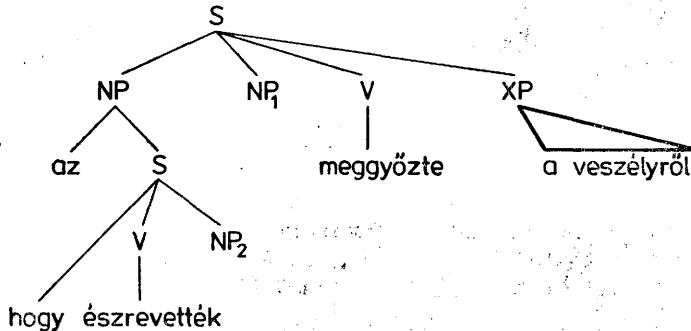
- (16) Egy adott NP-t a felülvezérlési tartományában lévő bármely tőle különböző nem névmási NP-re nézve úgy kell értelmezni, mint amely azzal nem koreferens.

Lássuk egy példán, hogy működik a (16) elv. Dőlt betűkkel a (szándékolt) koreferenciát jelöljük.

- (17) a) Az, hogy észrevették (*őt*), Jánost meggyőzte a veszélyről.
 b) *Az, hogy észrevették Jánost, (*őt*) meggyőzte a veszélyről.

A mondatok szerkezetét (18)-ban láthatjuk.

(18)

NP₁ felülvezérli NP₂-t. (17a)-ban az NP₁: Jánost felülvezérli a névmási NP₂-t: *őt*, tehát koreferensek lehetnek. (17b)-ben az NP₁: *őt* viszont egy nem névmási NP₂-t: Jánost vezérli felül, így a koreferencia nem jöhet létre. Nem változik a koreferencia lehetősége, ha az összetevők sorrendjén változtatunk, vagy hogyha a névmást elhagyjuk:

- (19) a) Jánost meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 b) Jánost az, hogy észrevették (*őt*), meggyőzte a veszélyről.
 c) Meggyőzte Jánost a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 (20) a) *(*Őt*) meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették Jánost.
 b) *Meggyőzte (*őt*) a veszélyről az, hogy észrevették Jánost.

Térjünk most vissza a független vonatkozó mondatokra. Az alábbi példákön láthatjuk, hogy a felülvezérlés tekintetében ugyanúgy viselkednek, mint (17b) és (20a, b).

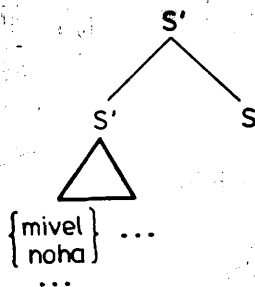
- (21) a) *Akivel János beszélgetett, *őt* nem ismerte.
 b) *Ahol a pincér áll, eltalálhatja (*őt*) egy golyó.
 c) *Amit János leírt, (*ő*) áthúzta.

Következésképpen a független vonatkozó mondatok valóban a (11) fajtájú szerkezetekhez tartoznak. Az abszolút alárendelő mondatok, mint az a (12a, c) mondatokból is kiviláglik, nem helyezhetők el a (10a) típusú szerkezetekben, hiszen akkor nem lehetne koreferencia az alábbi mondatokbeli dőltbetűs NP-k között, márpedig semmi nehézségünk nincsen a koreferens értelmezéssel.

- (22) a) Mivel János beteg volt, (*ő*) otthon maradt.
 b) Noha János beteg volt, (*ő*) elment kirándulni.

Reinhartnak a hasonló jellegű szerkezetekre javasolt egyik megoldását felhasználva, elképzelhetőnek látjuk, hogy a főmondat elején szereplő abszolút alárendelést a (23) struktúrának lehet megfeleltetni.⁵

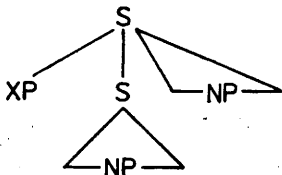
(23)

Ez esetben a főmondatbeli névmás nem vezérli felül a mellékmondatbeli nem névmási NP-t, tehát a koreferencia létrejöhet. Az S' csomópont alatti helyzetben azonban kizárólag a főmondat előtti abszolút alárendelések lehetnek. Ha ugyanis az ilyen tagmondatok a főmondat valamelyik összetevőjét követik (pl. (24a, b)), vagy a főmondat mögött állnak (pl. (25a, b)), akkor a koreferencia a megfelelő névmás és NP között már nem áll fenn, tehát ezekben az esetekben a (24c), illetve a (25c) szerkezeteket tehetjük fel.

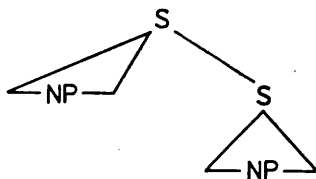
- (24) a) *Az épület pincéjében, mivel *János* csendben volt, senki sem találta meg *(öt)*.
 b) *A tegnapi vizsgán, bár *János* mindig sokat tanul, *(ö)* megbukott matekból.

c)

- (25) a) **(Ö)* otthon maradt, mivel *János* beteg volt.
 b) *Senki sem találta meg *(öt)*, mivel *János* csendben volt.

c)

⁵ Reinhart végül is egy E csomópontot vesz föl az S' helyén és feltételezését H. van Riemsdijk és F. Zwarts egy 1974-es kéziratot munkájának tulajdonítja („Left Dislocation and the Status of Copying Rules”). A Reinhart-féle javaslatról itt még abban is eltérünk, hogy a megfelelő alárendeléseket ő PP alatt veszi fel, mivel az angolban e mondatokat a szokásos prepozíciók előzik meg (pl. *before, after*). Az S' csomópontot azzal tudjuk indokolni, hogy az abszolút alárendelések (egyébként az angolban is) beágyazhatók anyamondatukkal együtt, pl.

(i) Tudtam, hogy ha *János* megérkezik, *(ö)* veszekedni kezd.

Figyeljünk fel arra, hogy ha a névmást felcseréljük a nem névmási NP-vel, mindegyik esetben megkaphatjuk a koreferens értelmezést, ezt pedig, mint tudjuk, csak az biztosíthatja, ha a névmási NP (δ) nem vezérli felül a nem névmási NP-t (*János*). Így tudjuk valószínűsíteni (24c)-t és (25c)-t mint a megfelelő mondatok szerkezeteit.

Ugyanígy érvelünk a (23) struktúra esetében is. Mivel a (22a, b) mondatokban a koreferencia érintetlenül hagyásával felcserélhetjük a névmási és a nem névmási NP-t, bárhogy helyezkedjenek is el, egyik sem vezérelheti felül a másikat. Ezt pedig csakis egy (23)-szerű szerkezettel magyarázhatjuk.

A felülvezérlés és a fókuszolhatóság kritériumának a segítségével tehát világosan elkülöníthettük az abszolút és a függő vonatkozó alárendeléseket egymástól. Az előbbieket nem fókuszolhatók és a főmondat elején állva odavissza átengedik az NP-k koreferens értelmezését, míg az utóbbiak fókuszolhatók és, ha a főmondat elején állnak, a bennük lévő névmási NP nem lehet koreferens egy főmondatbeli nem névmási NP-vel.

De valóban világosan osztályozódik-e minden efféle alárendelés egyik vagy másik csoportba? Nos, vannak olyan „kétarcú” mondatok, amelyek mindkettőbe beletartozhatnak, tehát egyszer abszolút alárendelésben jelennek meg, máskor pedig összetevőben. Az *amikor*-ral bevezetett tagmondat például a (26a)-ban abszolút alárendelésben látható, a (26b)-ben pedig összetevőben.

- (26) a) Amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, mindenki célba vette (*öt*).
b) Csak amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, lélegezhattünk föl.

2.2. A függő vonatkozó mondatok

A vonatkozó mellékmondatok további csoportjai már a függő vonatkozó mondatok közé tartoznak. Megkülönböztethetünk utalószótól és lexikális fejtől függő vonatkozottakat a mondat testvérsomópontjában álló XP tartalma szerint, l. (11).⁶

2.2.1. Utalószótól függő vonatkozó mondatok

Utalószótól függő vonatkozó mondatok a következők:

- (27) a) Azt, amit mondtál, nem felejttem el.
b) Ott, ahol lakom, rossz a közlekedés.

Az utalószavak mind névmási jellegűek, amit az mutat, hogy mindegyik alkalmas anaforikus utalásra. Kérdéses lehet azonban, hogy a mellékmondatok valóban egyetlen összetevőt alkotnak-e az utalószóval. Ez azért merülhet fel,

Ezért a magyar mondatra vonatkozó kiinduló szabályokra a (ii) alatti javaslatot tehetjük:

(ii) a. $S'' \rightarrow \text{Comp } S'$

b. $S' \rightarrow S'' S$

ahol *Comp* lehet *hogy*, *ha*, *mivel*, *bár* stb., és (iib)-ben S'' az abszolút alárendelő mondat.

⁶ A magyar vonatkozó mondatokkal generatív grammatikai szempontból foglalkozó munkák különféle szerkezeti elemzéseket javasolnak. Radics (1977) a behelyettesítési módszerre támaszkodik, É. Kiss (1983) bonyolult mellékmondatmozgatásokat javasol.

mert az a próba, amelyet az egyetlen összetevőbe tartozásra alkalmazhatunk, vagyis a fókuszolhatóság kritériuma, itt negatív eredményt ad:

- (28) a) *Azt, amit mondtál, felejtettem el.
b) *Ott, ahol én lakom, volt rossz a közlekedés tavaly.

Ennek azonban lehet más oka is, mint majd később látni fogjuk.

Az egyetlen összetevőbe tartozásra viszont pozitív érv, hogy egyrészt intonációs tulajdonságaik és a szünet hiánya egybekapcsolják az utalósztót a mondattal (vö. a hasonló pozícióban lévő abszolút alárendelésekkel), másrészt az ige mögött is együtt maradhat a szerkezet két alkotórésze; emlékezzünk vissza, hogy a függő vonatkozató mondatnak ebben a pozíciójában abszolút alárendelést nem lehet használni.

- (29) a) Nem felejttem el azt, amit mondtál, soha, míg élek.
b) Rossz volt a közlekedés ott, ahol lakom, egész évben tavaly.

Mint említettük, az utalósztótól függő vonatkozó mondatok a VP-n kívül bármely maximális főkategóriában előfordulhatnak. A (27a, b)-ben NP-t, illetve PP-t illusztráltunk. Valamivel bonyolultabb a helyzet az AP-kkel. Nyilvánvaló, hogy vannak melléknévi utalószavaink, amelyek vonatkozatással járhatnak együtt:

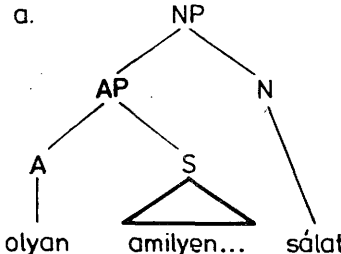
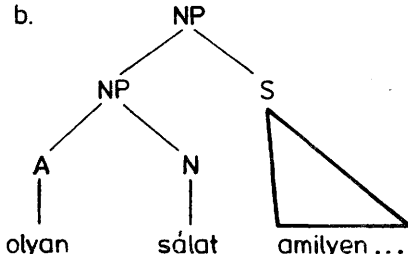
- (30) a) Olyat, amelyet akartam, nem kaptam.
b) Akkorát, amekkorát akarok, nem kapok.

És mivel ezek is a fentiekben leírt módon viselkednek, minden nehézség nélkül egyetlen összetevőbe tartozónak vehetjük őket.

Amikor azonban e szerkezetek egy NP-n belülre kerülnek, az alárendelő mondat sohasem kerülhet az utalószó mellé:

- (31) a) Olyan sálat, amilyen a kalapom, nem kaptam.
b) *Olyan, amilyen a kalapom, sálat nem kaptam.
c) Akkora autót, amekkorát akarok, nem kapok.
d) *Akkora, amekkorát akarok, autót nem kapok.

Következik-e ebből az, hogy (31a, c) szerkezete nem a (30) alapján megállapítható (32a), hanem inkább például (32b)?

- (32) a. b.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolunk, vizsgáljuk meg a (32a)-t. Tudjuk, hogy minden A—N szerkezetű NP-ben a módosító elem balra áll a módosított

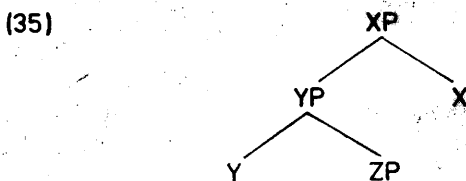
elemtől, tehát ez a szerkezet balra ágazó. A magyarban igen sok ilyen szerkesztésű kifejezés van, pl.

- (33) a) [PP[NP a ház] [P mögött]]
 b) [AP[NP a fiúnál] [A nagyobb]]
 c) [NP a [[A szőke] [N asszony]]]
 d) [NP[NP a fiú] [N kutyája]]

Farrell Ackerman hívta fel a figyelmet arra, hogy a (33) típusú konstrukciókban a módosító tagok nem kaphatnak egy őket jobboldalról módosító kifejezést, és ez az alábbi, a magyarban általános törvénynek tesz eleget:

(34) A balraágazó szerkezeteken belül nem lehet jobbraágazó szerkezet.

Mint láthatjuk, a (35) szerkezettel rendelkező (36a, d) kifejezések mind helytelenek.⁷

ahol X, Y és Z lehet azonos vagy különböző.

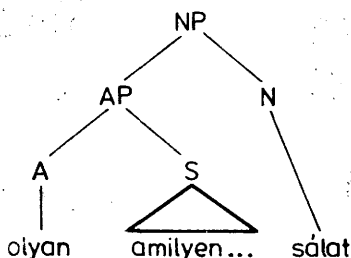
- (36) a) *a ház, amely a sarkon áll, mögött
 b) *a fiúnál, aki a sarkon áll, nagyobb
 c) *a szőke, mint a napsugár, asszony
 d) *a fiú, aki a sarkon áll, kutyája

A fenti helytelen szerkesztésű kifejezésekből különböző módokon persze lehet elfogadhatóakat alkotni, itt azonban az a fontos, hogy az YP alatti szerkezetek mind léteznek és elvileg nincs akadálya annak, hogy a (35) típusú, végső soron kirekesztendő struktúrákat a szintaktikai szabályok generálhassák. Mármost a (32a) szerkezet is a (35) egyik esete, vagyis elvileg előállítható a szintaxis „alsóbb” szintjén. A (34) elv viszont feltételezésünk szerint a felszíni szerkezeteken (az S-struktúrán) működik, és azokat a struktúrákat jelöli meg agrammatikálisnak, amelyekben a megfelelő helyen kitöltött csomópont áll. Ha viszont a csomópont üres, a (34) elv nem alkalmazódik. Következésképpen azt tesszük fel, hogy a szabályok (32a)-t generálják, és ebből a (32b)-hez hasonló szerkezethez jutunk az S csomópont jobbrahelyezésével az NP alá:⁸

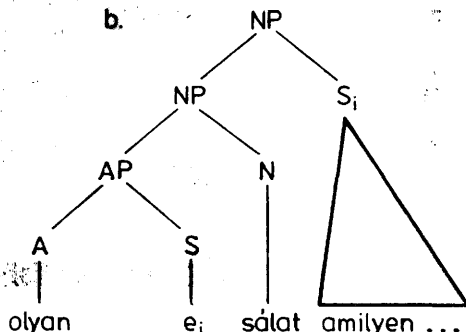
⁷ A (35) szerkezetet a később említendő X-vonal szintaxisnak megfelelően kell értelmezni. Eszerint XP feje X, YP-é Y stb. Tehát X-et YP módosítja (balról), míg YP-t ZP módosítja jobbról. (A lexikális kategóriák X, Y, Z lehetnek azonosak is, l. alább.)

⁸ A (37a, b) szerkezetekben a mondatáthelyezést (Extrapozíciót) az ún. Chomsky-hozzárendeléssel (*Chomsky-adjunction*) mutattuk be. A művelet valószínűleg inkább az Emonds-féle struktúraörzési elvet követi — ha egyáltalán van mozgatás. Ha viszont nincsen, akkor az AP alatt egy üres S csomópont van, amelyet koindexálni kell a legfelső NP alatt (vagy azon is kívül) megjelenő mondatlall.

(37) a.

b.

ahol az e az üres (elmozgatott) összetevő helyén áll és azzal azonos indexet hordoz.

Így a melléknévi utalósztól függő mondat pontosan azon a helyen köti ki, ahol a főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondat van bevezetve:

(38) [NP[NP a sál] [S amelyet tegnap vettem]]

Lehet, hogy ez az oka annak, hogy, bár elvileg lehetséges volna, melléknévi utalósztól függő és főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok egy NP-n belül nem jelenhetnek meg:

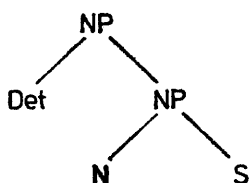
- (39) a) *az olyan sál, amelyen a szivárvány, amelyet elvesztettem
 b) *az olyan sál, amelyet elvesztettem, amelyen a szivárvány

2.2.2. A lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok szerkezete⁹

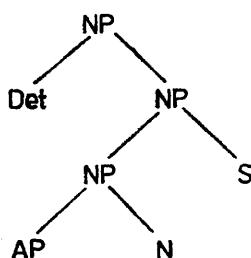
Rendkívül egyszerű lenne a dolgunk, ha a magyarban csak olyan lexikális fejek lennének, amelyekben nincsen mutató névmási *az*. Az alábbi példák szerkezetét ugyanis könnyedén megfeleltethetjük a (41)-ben felsoroltakkal:

- (40) a) a fiú, aki tegnap érkezett
 b) az olyan ember, aki mindig részeg
 c) olyan állatok, amelyekről a mesékben hallunk

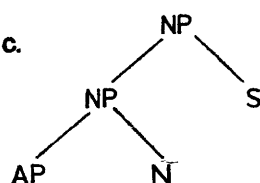
(41) a.

b.

c.

⁹ Itt csak a szoros (korlátozó, resztriktív) vonatkozó mondatokkal foglalkozunk. A szoros és laza vonatkoztatás közötti szintaktikai és szemantikai különbségeket l. Kenesei (1980)-ban.

A (40b, c) esetében az szól a (41b, c) elemzés mellett — szemben az S-nek AP-ből való eredeztetésével —, hogy nincsen *olyan, aki... vagy olyan, amely... típusú utalószótól függő vonatkoztatás.*

Sokkal nehezebb dolgunk van azonban a következő fajtájú szerkezetekkel:

- (42) a) az a fiú, aki tegnap érkezett
 b) azzal a pincérrel, aki mindig elejti a levesestálat
 c) amögött a ház mögött, amely tavaly készült el
 d) annak az embernek a kalapja, aki az előbb elcsúszott

Nyilvánvalóan az okoz gondot itt, hogy a mutatónévmás-szerű *az* milyen kategóriába tartozzon. Az *az* szó a vonatkozó mellékmondatok mellett egyébként ugyanúgy viselkedik mint az *ez* és *az* mutató névmások általában: mindig megkapják az NP lexikális fejének, a főnévnek az esetét vagy névutóját (ha a névutó nem ad más esetet, pl. *azon a házon keresztül*).¹⁰

Első látásra elfogadhatónak tűnnék, ha az *az* *a/ez* a szavakat együtt a *Det* csomópont alá helyeznénk, hiszen végül is valóban ez a funkciójuk. Csakhogy ezzel nem kerülnénk közelebb annak megválaszolásához, hogy miért kap az *ez/az* esetet. Márpedig a megoldás valószínűleg itt keresendő.

Jackendoff (1977) X-vonal szintaxisa szerint minden X lexikális kategória (ahol X lehet N, A, P vagy V) meghatároz egy szintaktikai kategóriahalmazt: X', X'', ... X^k, vagyis X fölöttes kategóriáit, amelyekkel X-et az alábbi szabály kapcsolja össze:

$$(43) \quad X^n \rightarrow \dots X^{n-1} \dots$$

ahol Xⁿ⁻¹-től jobbra és/vagy balra maximális főkategóriák (Xⁿ-ek) vagy meghatározott grammatikai szavak/elemek (pl. névelő, segédige stb.) állhatnak. Az *n* számát Jackendoff az angolra maximálisan 3-ban adja meg, de ez minket nem kell, hogy megkössön a magyar szintaxis tárgyalásában.

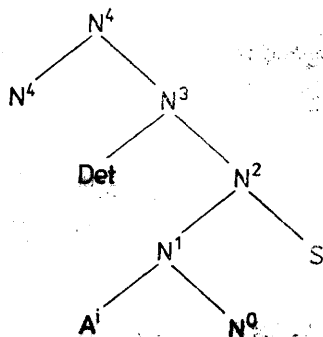
Ezek után *n* maximális értékét Kornaihoz (1984) hasonlóan 4-ben rögzítve, a magyar NP-k szerkezetét az alábbi szabálysorban rögzíthetjük:

- (44) a) N⁴ → N⁴ N³
 b) N³ → Det² N²
 c) N² → N¹ S
 d) N¹ → A¹ N
 e) Det² → Q Det¹
 f) Det¹ → Art Det
- (45) a) N: asztal, fiú, János, Anglia ...
 b) Q: mind, minden
 c) Art: a/az, azon, ama, e; egy (?)
 d) Det: egyik, másik, tizedik, utolsó; összes; melyik; ...

¹⁰ Az, hogy a mutató névmási determináns *az/ez* nemcsak a szokásos esetragokat, hanem az ún. meztelen (naked) névutókat is felveszi (pl. *amögött a ház mögött*) kétségbe vonja Maráz (1984) ama feltételezését, hogy ezek a névutók alanyesetet adnak. Ha ugyanis így volna, akkor nem lehetne rossz az **az a ház mögött* szerkezet.

A szabálysor az alábbi struktúrát adja meg:

(46)

Milyen érveink vannak emellett a szerkezet mellett? Először is az X-vonal konvenció értelmében a lexikális kategórián kívül egyetlen más főkategória vagy grammatikai elem sem kötelező, tehát a (36) struktúra számos különféle konstellációt enged meg.

Másodjára az N^3 melletti N^4 (azaz a *Spec N³*) tartalmával foglalkozunk. Szögezzük le kiindulásul, hogy a lexikális elemek (pl. *kerül, imád, el-olvas; kép, ki, a, az*) jellemezve lehetnek arra nézve hogy az X^n kategóriák alá n mely értéke mellett kerülhetnek. Így például, Ackerman és Komlósy (1983) kutatásai alapján, a *kerül* V^0 , az *imád* V^1 , az *el-olvas* pedig, ahol az *el* igemódosító (VM: verbal modifier), az *olvas* V^0 , természetesen szintén V^1 értékű. Úgy látjuk, hogy az N kategóriába tartozó elemek között is létezhet ilyen megoszlás. Feltehetőleg N^4 alatt kell bevezetnünk a *ki, ami, minden* stb. főneveket — és a mutatónévmási *az/ez* főnevek melletti (és természetesen önálló) használatát is.

Bizonyításunk kétlépcsős: először azt mutatjuk ki, hogy az *ez/az* főnévi jellegű az *ez/az a könyv* szerkezetekben, majd arra keresünk érveket, hogy valóban az N^4 alá kell, hogy kerüljenek.

A generatív grammatikának jórészt a hagyományos nyelvészeti gondolkodásból származó egyik kikötésszerű általánosítása összefüggésbe hozza a főnévi kategóriákat az eset absztrakt kategóriájával, és kimondja (vö. Chomsky 1981):

(47) Minden kitöltött (azaz nem üres) NP-nek esete kell, hogy legyen.

A (47) elvből, amely itt nem részletezhető okoknál fogva az esetadásra és az üres kategóriákra vonatkozó részelmélet egyik sarkalatos pontja, az is következik, hogy ha valamely kategóriának főnévi esete van, akkor az csak főnév lehet. Nincs mit tenni, el kell fogadnunk, hogy az *az/ez* (és társai: *ugyanaz, ugyanez*, stb.) nem determinánsok vagy névelők, hanem főnevek, hiszen mindig esetet kell kapniuk (amely egyébként azonos a lexikális fej: a főnév esetével, de ez törvényszerű, hiszen az NP részei más nyelvekben is a fej esetét kapják meg). Attól, hogy az *ez/az* főnévnek bizonyul, természetesen ő még nem lehet főtag, ugyanis az X-vonal konvenció szerint, l. (43), mindig az a főtag, amelynek kategóriája azonos a fölöttes kategóriával és vonalindexe egyvel alacsonyabb annál. De, mint mondtuk, az *ez/az*-nak

azonos az indexe a fölöttes kategóriáival, tehát csakis *Spec N³*, azaz *N³* egyfajta determinánsa lehet.

Ami pedig éppen ezt az indexszámot illeti, az *ez/az* azok közé a szavak közé tartozik, amelyek mindig az NP mint maximális főkategória egészét kitöltik. Nem lehet őket módosítani jelzővel: **piros az*, kvantorral: **minden az*, számnévvvel: **három az* stb. Ilyen szavak még: *mi, ki, ami, minden* (mint főnév!), *mindenki*, a személyes névmások: *én, te*, stb. Ne tévesszen meg benünket az, hogy ezek közül néhányan látszólag előfordulhatnak birtokos szerkezetekben, pl. *Jánosnak mindenét ellopták*; vagy *Jánosnak mijét lopták el?*, hiszen itt a birtokos mindig különálló konstituens a mondatban és sohasem lehet ugyanabban az NP-ben, ahol a birtok, amint azt a hangsúlyozás és a permutálhatóság alapján könnyen beláthatjuk.

Ezekután az *ez/az* viselkedését úgy jellemezhetjük, hogy sajátos módon megkövetelik maguk mellett a határozott névelőt. (Erről egy lokális kikötés/szabály gondoskodhat.)

Feltevésünk további következménye, hogy a birtokos szerkezeteket is a (44) szabálysorral írhatjuk le úgy, hogy a birtokost *N⁴* alatt posztuláljuk (és *N⁰* természetesen egy pronominalis értékű egyeztethető birtokjelet visel). Figyeljük meg a korábbi elemzésektől magyarázatlanul hagyott alábbi szerkezeteket:¹¹

- (48) a) *_[NP Jánosnak azt a kalapját] (lopták el, ...)
 b) *_[NP Azt a Jánosnak a kalapját] ...
 c) *_[NP azt a János kalapját] ...
- (49) a) *azt a kalapomat* (lopták el, ...)
 b) **azt az én kalapomat* ...
- (50) a) **kinek azt a kalapját* (lopták el, ...)
 b) *kinek lopták el azt a kalapját, amely* ...

Ezekre mind „ingyen” megoldást kapunk, ha a birtokost és az *ez/az-t* ugyanabban a pozícióban, az *N⁴* alatt vesszük fel: a datívuszos birtokosok (48a)-ban és (50a)-ban csakis a birtokos szerkezeten kívül lehetnek. De akkor hogyan adunk számot a kétféle, nominatívuszi és datívuszi birtokos szerkezetekről?

Először is igen elnagyolva néhány szót a magyar esetadás rendszeréről. Esetet általában az ige ad az általa megszabott bővítményeknek, illetve lehet inherens eset (pl. nem vonzatos helyhatározók), vagy lehet néhány névutó is esetadó (pl. *keresztül*). Vannak azonban olyan mondatok, amelyekben a máskor nominatívuszos NP valamilyen oknál fogva nem kaphatja meg a nominatívuszt — általában azért, mert a mondatnak nem ő az alanya és/vagy az az összetevő/kategória, amely egyébként esetet ad az illető NP-nek ebben a helyzetben erre képtelen, pl.

¹¹ Az újabb magyar generatív nyelvészeti irodalomban Szabolcsi Anna (1981, 1983, 1984) mozzgatásos elemzést javasolt. Az itt vázolt javaslat sok szempontból egyezik Kornai András (1984) megoldásaival, főképp abban, hogy nincsen benne mozzgatás és hogy az *N* vonásszintjeivel operál. A mutató névmások és a birtokos szerkezet közötti összefüggés azonban az ő figyelmét elkerülte. A birtokos szerkezet magyar leíró grammatikai irodalmát Gaál (1978) tárgyalja nagy részletességgel.

- (51) a) János-*nom* elmegy.
 b) Kár volt János*nak* elmennie.
- (52) a) Rossz orvos-*nom* leszel.
 b) Nem szabad rossz orvos*nak* lenned.
- (53) a) Brazília fejlődő ország-*nom* maradt.
 b) Brazília megmaradt fejlődő ország*nak*.
- (54) a) A sín-*nom* alá ütött egyet.
 b) Aláütött egyet a sín*nek*.

A datívusz ilyenkor rendszeres felbukkanása arra a feltételezésre enged következtetni, hogy a magyarban van egy amolyan „más híján” eset (*default case*), amely a szerkezetileg a mondatban „elférő”, de konstrukciós (government) úton, illetve inherensen esethez nem jutó NP-khez rendelhető: a datívusz.

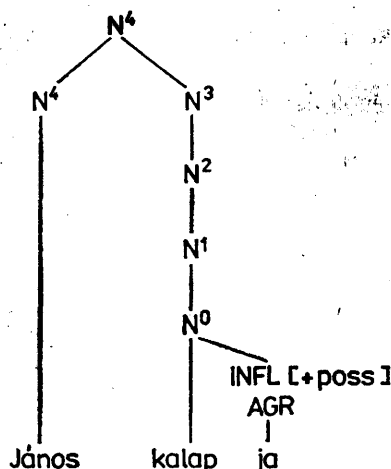
Mármost, ha a birtokos kívül van a birtokos szerkezeten, pontosan ilyen helyzetben található: egyébként nominatívuszt kapna a szerkezeten belül, a birtokkal „távolsági konstrukcióba” hozható (a birtokos személyrag jóvoltából), tehát törvényszerűen a datívuszt, a „más híján” esetet kapja meg.

- (55) a) Kinek látom a kalapját a fogason?
 b) Annak az embernek meggyulladt a kalapja.
 c) Mindenkinek lefújta a kalapját a szél.

Most már csak az a kérdés, mivel magyarázhatjuk, hogy a birtokos szerkezeten belül is lehetséges a datívusz.

Először is, azt tisztázzuk, hogyan kaphat a birtokos nominatívuszt. A vázolt szerkezeten belül, amelyet most megismétlünk:

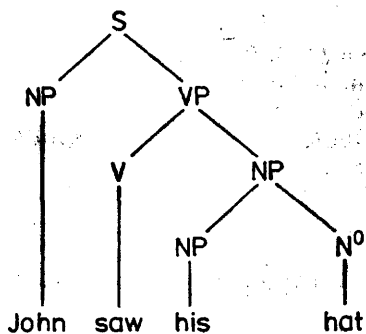
(56)

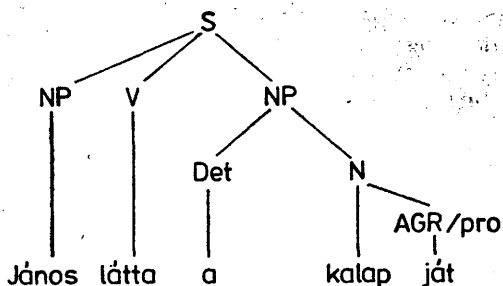
Szabolcsi nyomán úgy képzeljük, hogy az INFL/AGR kategóriája a birtokos N⁴-nek nominatívuszi esetet tud adni, mivel a teljes felülvezérlés definíció értelmében (l. 4. jegyzet) azt felülvezérli. Ha viszont a birtokos NP kívül van a szerkezeten, az INFL/AGR már nem vezérelheti felül, tehát nem kaphat nominatívuszt. A birtokos szerkezeten belüli datívuszra később még visszatérünk.

Vegyük észre azt is, hogy az AGR maga névmásként is viselkedhet, méghozzá pontosan olyanképpen, ahogy például egy konfigurációs nyelvben, az angolban:

(57) a.

b.

Vagyis az alany mindkét mondatban koreferens lehet a birtokost kifejező névmási elemmel, de nem kötelező pont azzal koreferensnek lennie. Ez összhangban van a generatív grammatika kötés-elméletével (*Binding theory*), amely többek között azt mondja ki, hogy a pronominális elemeknek szabadoknak, azaz kötetleneknek kell lenniük a kormányzó kategóriájukon (*governing category*) belül, amely S vagy NP lehet.

Ebből a szempontból tehát tökéletes az összhang az alany és az igei személyrag, illetve a birtokos és a birtokon lévő ún. birtokjel között: ha az alany, illetve a birtokos ki van téve, az AGR azzal kötelezően egyeztetődik és nem játszik szerepet a koreferens értelmezésben. Ha viszont az alany, illetve a birtokos nincs kitöltve, az AGR egyszerűen az adott kormányzó kategórián belüli pronominális elemként viselkedik.¹²

¹² A magyar birtokos szerkezet számos problémája közül az egyik legérdekesebb a névmási koreferencia kérdésköre. Ha például a személyes névmás ki van téve a birtokos szerkezetben, akkor a mondat egy más összetevőjével való koreferens értelmezése igen nehézkes, sőt talán elfogadhatatlan:

(i) *?János meggyújtotta az ő kalapját.

Ha azonban a nem névmási NP egy mondatlalt „feljebb” van, a szerkezet hibátlan:

(ii) János azt hitte, hogy az ő kalapját is meggyújtották.

Ez esetleg arra enged következtetni, hogy nem az N⁴, hanem az N³ a kormányzó (*governing*) kategória, amelyen belül a névmási elemeknek szabadoknak kell lenniük.

További támogatást kaphatunk az angollal való összehasonlításból. A (iii) mondatban lehetséges a koreferencia, mivel a *his* NP nem vezérli felül a *Felix* NP-t:

Mármost nominatívuszt csak akkor kaphat a birtokos, ha a birtok előtt nincsen határozott névelő *a/az*.

- (58) a) XIV. Lajos Párizsa.
 b) *XIV. Lajosnak Párizsa.
 c) XIV. Lajosnak a Párizsa (NB. **a Párizs*).
 (59) a) *Shakespeare „A makrancos hölgy”-e.
 b) Shakespeare-nek „A makrancos hölgy”-e.
 (60) a) János egyik kalapját felfalták az ebek. (NB. **egyik kalap*).
 b) *János az egyik kalapját...
 c) Jánosnak az egyik kalapját...
 (61) a) János összes könyvét ellopták. (NB. **összes könyv*).
 b) *János az összes könyvét ellopták.
 c) [Jánosnak az összes könyvét] lopták el.

A határozott névelő (és csakis az) tehát megakadályozza, hogy az INFL/AGR az N⁴-beli birtokosnak esetet adhasson. Úgy látszik, mintha ilyenkor a nominatívuszi NP kirekesztődne a saját birtokos NP-jéből. Ennek magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy a névelő ilyenkor meggátolja az „alany” kikeresését, csaknem ugyanolyan formában, ahogy az angolban is vagy birtokos „alany” van egy birtokos szerkezetben vagy névelő:

- (62) a) John's murder of Peter
 b) the murder of Peter
 c) *the John's murder of Peter
 d) *John's the murder of Peter

A különbség persze az, hogy az angolban a birtokos és a névelő ugyanabban a pozícióban jelenik meg, míg az általunk feltételezett elemzésben nem.¹³

(iii) [_{NP}His mother] thinks [_S that *Felix* is a genius.]]

A magyarban is elvárhatnánk a koreferens értelmezést, de csakis a kitett névmás nélküli birtokos szerkezet alkalmas rá:

(iv) Az anyja azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

(v) *Az ő anyja azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

Vagyis a magyarban a személyes névmási birtokos úgy viselkedik, mintha a *Felix* NP-t felülvezérelné, azaz mintha egy „tisztességes” S alatti NP volna, mint pl. az *ő* a (vi) mondatban:

(vi) **Ő* azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

¹³ Technikailag az INFL/AGR esetadásának meggátolása határozott birtok esetén úgy oldható meg, hogy külön kikötjük, hogy az INFL/AGR csak akkor adhat esetet, ha nem vezérli felül egy +határozott jegyű Determináns.

Mivel a nominatívuszi birtokos szerkezet az eredeti, feltételezhető, hogy egy korábbi nyelvallapotban a birtokos az N³ alatt, a mai névelő (Det) helyén állt (vö. pl. HB: *miv ísemucut, oz gimílnec*). Kornai szerint egyébként a mai nominatívuszi birtokos szerkezet pontosan ilyen:

(i) [N³[N³ János] [N³ három [N³ vastag [N³ könyve]]]]

míg a datívuszosnak más a szerkezete és a datívuszi esetű NP egy N⁴ csomópont alatt van. A nominatívuszos szerkezetnek ezzel a felfogásával legalább két probléma van: az egyik, hogy a kvantorok (pl. *minden*) nála kizárják a nominatívuszi birtokost, pedig pl. a *József Attila minden verse jó*; a másik, hogy kénytelen a nominatívuszi birtokosok ismétlődését helyesnek tartani, pl. *az intézet könyvtárosa felesége kocsija kereke*. Ezek viszont aligha elfogadhatók.

Megjegyezzük még, hogy a Halotti Beszédben van elszakított datívuszos birtokos is: *El' oz gimílnec vl' kešeruv uola vize; kinec ez nopun teštet tumetivc*.

További érdekes adalék ahhoz, hogy az NP-n belüli datívusról a névelő „tehet”, az *ez/az* birtokoskénti viselkedése. Tudjuk, hogy az *ez/az* mint teljes NP általában bárhol megjelenhet nominatívuszban, ahol más NP-k, pl.

- (63) a) Az nem fog jönni.
 b) Az alatt nem látok semmit.
 c) Az leszek, ha nagy leszek.

Ha azonban birtokosként használjuk, nem kaphat alanyesetet, csakis datívuszt:

- (64) a) *Az kereke elgurult.
 b) Annak a kereke elgurult.

Mármost tudjuk, hogy a birtokos NP-ben a birtokos helye a *Spec N³*-nak megfelelő *N⁴*-ben van. De azt is tudjuk, hogy ebben a pozícióban az *ez/az* sajátlagosan mindig megköveteli maga mellett a határozott névelőt. De ha van határozott névelő, akkor a birtokos *N⁴* nem kaphat nominatívuszt. Így válik érthetővé, miért kell az *ez/az*-nak ilyenkor mindig datívuszban lennie.

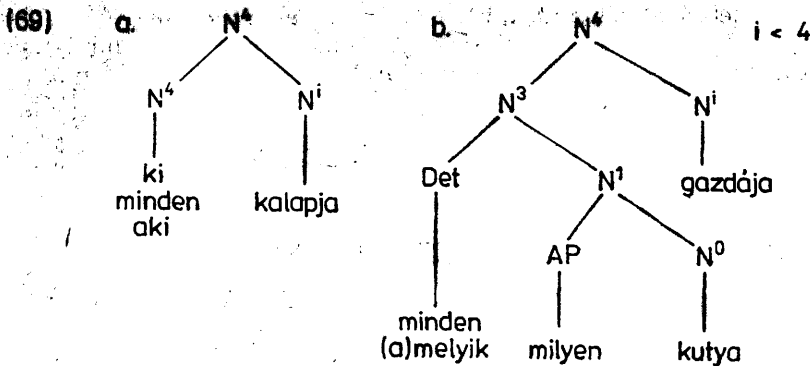
Tegyük föl tehát, hogy a határozott névelő (és csak az) megakadályozhatja a nominatívusz hozzárendelését a birtokos NP-hez. Ez azonban csupán a szükséges válasz egyik fele: arra az érdekes kérdésre ugyanis még nem feleltünk, hogy miért „szeretnek” egyes birtokos NP-k datívuszban lenni, pl.

- (65) a) Kinek a kalapját fújta le a szél?
 b) ?*Ki kalapját fújta le a szél?
 (66) a) a fiúk, akiknek a kalapját lefújta a szél
 b) ?*a fiúk, akik kalapját ...
 (67) a) Mindennek a magyarázata azzal kell, hogy kezdődjék ...
 b) *Minden magyarázata ... (NB. A *minden* önálló NP.)

Szabolcsival szemben mi úgy látjuk, hogy itt nincsen szerepe annak, hogy valami valami operátor vagy kvantor-e, avagy sem. Hiszen ha minden kérdőszavas, vonatkozó névmásos vagy univerzális kvantoros kifejezés perifériális pozícióban kell, hogy legyen, ahogy ő feltételezi, akkor miért nem kötelező az alábbi példákban a birtokosokon a datívusz?

- (68) a) Melyik fiú kalapját fújta le a szél?
 b) Milyen kutyák gazdái a legagresszívabbak?
 c) Amelyik kutya gazdája ugat, az harap is.
 d) Minden kutya oltási bizonyítványát be kell mutatni.

Akkor mi a különbség a (65)–(67)-beli és a (68)-beli birtokosok között? Az, hogy, mint már fentebb utaltunk rá, az előbbiek lexikálisan jellemezve vannak arra, hogy közvetlenül *N⁴* alá kerülnek, míg az utóbbiak *N²*, illetve *N³* alatt foglalnak helyet.

Lehetségesnek tartjuk tehát, hogy az itt működő megszorítás a birtokos indexszámára vonatkozik. (Figyeljünk fel az utalószó *az* hasonló viselkedésére is: *annak/*az ellenére, hogy...*)

Ezzel — megint csak „ingyen” — kapunk egy elemzési lehetőséget (de nem magyarul) a személyes névmások viselkedésére. Észrevehető volt, hogy ismét csak Szabolcsival szemben (és teljes összhangban Kornaival) a nominatívuszos birtokos szerkezet határozott névelőjét (pl. *a Péter könyve*) nem a birtokhoz, hanem a birtokoshoz rendeljük hozzá. Az erre szolgáló érv Kornainál is megtalálható: (**a Dánia királya*, mert nincs **a Dánia*. Ennélfogva a személyes névmási birtokosok előtti határozott névelő nem a szabályos szerkezet egyik alelete, hanem éppen a kivétel lesz. Mivel láttuk, hogy a határozott névelős kifejezések N^3 alatt foglalnak helyet, sz olyan birtokosok, mint pl. *az én...*; *az ő...*; a személyes névmást N^2/N^1 alatt tartalmazzák. Az eredetileg N^4 alá helyezendő személyes névmások indexszámának ilyen „lefokozása” meglehetősen rendkívüli jelenségnek tűnik, de esetleg rámutathat arra, hogy a n lehetséges, hogy nominatívuszt kaphassanak. A miért megválaszolásával azonban mindenképpen adósak maradunk. De meg kell jegyezzük, hogy a birtokosi személyes névmások meglehetősen furcsán viselkednek a koreferenciális értelmezés szempontjából és ez lehet, hogy összefügg az itt tárgyalt jelenségekkel.

Végezetül a személyes névmásokról még csak annyit, hogy ha névelő nélkül kerülnek a birtokos NP alá, akkor természetesen N^4 -nek kell számítaniuk, és ilyenkor az ismertettek alapján datívuszt kell kapniuk:

- (70) a) Az én könyvemet még nem adták ki.
 b) *Én könyvemet még nem adták/adtak ki.
 c) Nekem (a) könyvemet még nem adták/adtak ki.

Ekkor egyébként a datívuszos személyes névmási birtokos mindig kívül van a birtokos szerkezeten.¹⁴

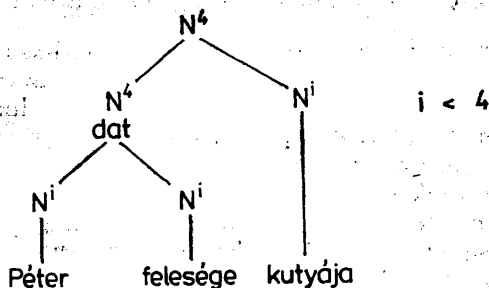
¹⁴ Arra, hogy — szemben az összes többi N^4 -gyel — a névelőtlen, és ezért datívuszos személyes névmási birtokosnak miért kell kívül lennie a szerkezeten, nincs megfelelő magyarázatunk. Lehet azonban, hogy ez összefügg azzal, hogy a személyes névmások (a mutató névmáshoz hasonlóan) megjelenhetnek esetnek esetet hordozva a *Spec N^3* szerepét betöltő N^4 alatt (vö.: Postal 1969, Jackendoff 1977, és Antal 1977).

(i) [NP [N^4 Mi] orvosok] segítünk a bajbajutottakon.

(ii) [NP [N^4 Nekünk] orvosoknak] kell segítenünk a bajbajutottakon.

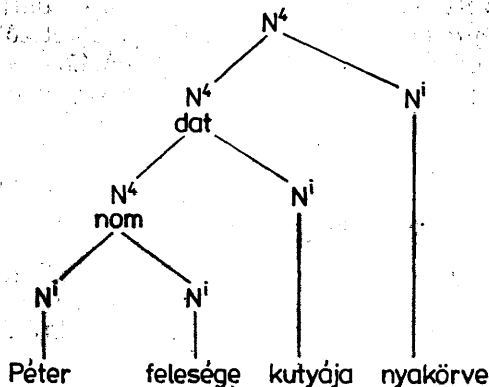
A többszörös birtokos szerkezetek tárgyalásakor még jobban el kell bizonytalanodnunk. Arra még tudunk válaszolni, hogy miért datívuszos a legfelső birtokos: mert lévén, hogy maga is birtokos szerkezet, N^4 alatt van, és ha a fenti elv tartható, az N^4 az AGR mellett nem kaphat nominatívuszt általában.

(71)

De miért nem lesz datívuszban az alsóbb szintű birtokos, ha ő maga is birtokos szerkezet?

(72)

Vagyis miért nem kell (73a)-t mondanunk (73b) helyett?

- (73) a) Péter feleségének a kutyájának a nyakörve
- b) Péter felesége kutyájának a nyakörve

A számnévi jellegű és ellipszist tartalmazó N^3 -ak (*hárman, mindannyian*) a nominatívusztól különböző esetekben birtokként viselkednek, míg a *Spec N³*-ban levő személyes névmás vagy alanyesetet kap, vagy megkapja a birtok esetét.

- (iii) *ti/titeket hármatokat; ti/rólatok hármatokról*
- (iv) **ti/titeket mindhármatokat; *ti/rólatok mindhármatokról*
- (v) *rólunk /*mi mindannyiunkról*

Ezek a kifejezések nem szakíthatók széjjel: egyetlen összetevőt alkotnak. Az egyes számú névmásoknál hasonló szerkezetet találunk (a névmási paradigmán egyébként végigvonuló) *maga* névmás mellett:

- (vi) *[NP[N⁺ Én] magam] is a kaviárt szeretem a legjobban*
- (vii) *[NP[N⁺ Nekem] magamnak] kellett megjavítanom a rádiót.*

NB. nincsen ilyen szerkezet a nominatívusz/datívusztól különböző esetben: **engem magamat; *velem magammal.*

Az mindenesetre biztos, hogy ha a legelső birtokos NP-nek datívuszban kell lennie, akkor az összes öt domináló birtokos NP is datívuszban kell, hogy legyen.

- (74) a) Annak a férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve
 b) *Annak a férfinak a felesége kutyájának a nyakörve

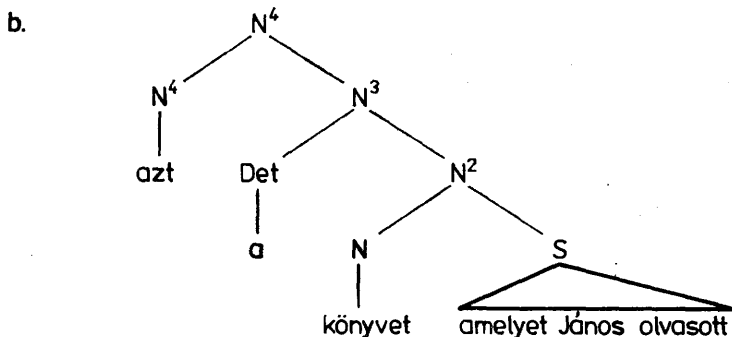
Mivel feltételezhetjük, hogy a transzformációkhoz hasonlóan az esetadás is „alulról fölfelé” halad a beágyazott szerkezetektől az anyaszerkezetek felé, úgy látszik, hogy a nominatívusz nem kötelezően adódik tovább fölfelé, míg ha a lánban valamelyik birtokos NP datívuszos, akkor az összes többi felette álló birtokos NP is datívuszos lesz.

Úgy látjuk egyébként, hogy az eddig másoktól adott grammatikai elemzések mind tartalmaztak ezen a ponton egy ad hoc megszorítást, s az itt bemutatott leírás sem hibáztatható talán, ha nem grammatikai magyarázattal szolgálunk, hanem a percepciós stratégiákra hivatkozunk. Ha alanyhelyzetben álló többszörös birtokost tartalmazó szerkezeteket vizsgálunk, felfigyelhetünk arra, hogy a csupa nominatívuszi birtokost tartalmazó kifejezés (ha lehetséges volna) meglehetősen kusza mondatot adna: az adott (75a) példában egyszerűen nem értenénk, mi veszett el. Ugyanakkor a többszörös datívuszos birtokos (75b) éppenséggel elképzelhető (máskor, vö. (74a), kötelező), végül a csak a birtokosok legfelső tagján lévő datívuszos szerkezet (75c) szinte rámutat a birtokra, a szerkezet fejére, anélkül, hogy a nominatívuszi birtokosok előtte alanyra volnának félreérthetők.

- (75) a) A férfi felesége kutyája nyakörve elveszett.
 b) A férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve elveszett
 c) A férfi felesége kutyájának a nyakörve elveszett.

Foglaljuk össze röviden, hol tartunk. A lexikális fejtől függő vonatkoztatásnak az *ez/az* névmásokat tartalmazó kifejezései tehát a (44) szabálysor szerint épülnek föl, és a (46) alatt megadott általános struktúrába illeszkednek, melyet egy példán alább megismétlünk:

- (76) a) azt a könyvet, amelyet János olvasott

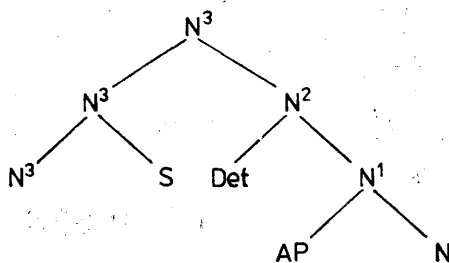

Ebből a szerkezetből az S mondatcsomópont jobbra helyezésével (extra-
 pozíció) keletkeznek az olyan megszakított összetevők, amelyek két része
 az őket elválasztó szavak/mondatrészek számát tekintve egymástól rendkívül

messze kerülhet, pl. „*Arról az elméletről szeretne majd a rövid ideig hazánkban tartózkodó ismert tudós előadást tartani az intézetben összegyűlt érdeklődőknek, amelyet a transzvesztiták genetikus sajátosságaira állított föl.*”

Ezekben az esetekben a sajátosan grammatikai vagy szövegkohéziós mutatószó az használatra kötelező — csakúgy mint a lexikális fejtől függő *hogy* kötőszós mondatok mellett, mint arra alább utalni fogunk. A mondatáthelyezés eme következményét esetleg úgy is lehetne értelmezni, hogy a pl. (76b)-ben adott szerkezeti elemzés helyett alkalmasabb volna egy olyan, amilyet (77)-ben láthatunk.

(77)

amelyben az Ackerman-féle (34) általánosításra támaszkodva az S-nek kötelezően ki kell mozdulnia először a legfelső N³ jobboldali gyermekévé, majd onnan lehet tovább helyezni az S alá akárhova, ahhoz hasonlóan, mint amit az AP-kről mondtunk a 2.2.1 részben. Ez a megoldás egy olyan előnnyel járna, hogy az utalószótól függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat és a lexikális fejtől függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat strukturálisan teljesen egységesen tárgyalhatnánk.

Bár Jackendoff (1977) is a (46) típusú szerkezetek mellett dönt, viszonylag felületes érvét, amelyet választása indoklására felhoz (ti. hogy a kötelező áthelyezés bonyolultabb megoldás, mint az áthelyezés célpozíciójában való generálás), nem fogadhatjuk el. Egyrészt ugyanis akkor át kellene értelmeznünk az AP-kre adott elemzésünket, melynek során kimutattuk, hogy azt kell alapul venni, hogy a kérdéses kifejezések megtalálhatók-e egyetlen összetevőként; másrészt a (34)-es általánosításról is le kellene mondanunk, márpedig ennek elég nagy intuitív plauzibilitása van. Külön szemantikai, pontosabban interpretációs érvként hozhatjuk fel viszont azt, hogy ha (77)-et részesítenénk előnyben, akkor bonyodalmak támadhatnának a vonatkozó névmás értelmezésével, hiszen mindig a mutató névmás *az*-hoz kellene kötni, ahelyett, hogy a lexikális fejjel lenne összekapcsolva. De a legfontosabb szempontunk mégis szintaktikai — és meglehetősen egyszerű.

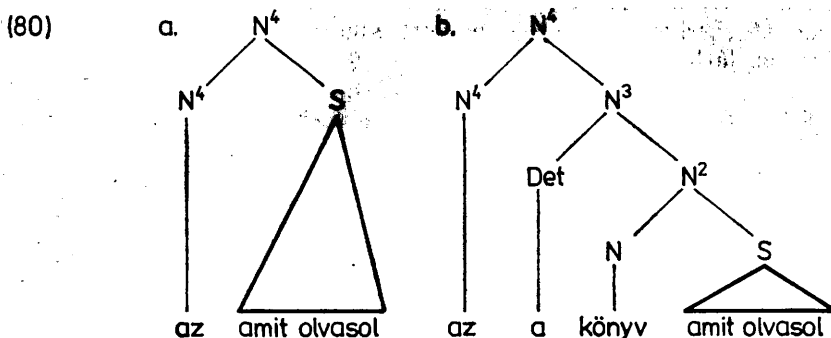
Amennyiben (77)-et fogadjuk el, nem tudjuk megmondani, miért grammatikális (78a, b), és miért nem az (79):

- (78) a) Az, *amit* olvasol, érdekes.
 b) Az a könyv, *amelyet* olvasol, érdekes.
 (79) *Az, *amelyet* olvasol, érdekes.

Tehát fenntartjuk azt, hogy (78b) a (46), (76) szerkezetekkel írható le, és nincs köze a (78a) szerkezetéhez.¹⁵

¹⁵ Az NP jobbszélén amúgy is meg kell engedni a vonatkozó mondatot, hiszen a *mindenki, aki . . . ; az összes barátom, aki . . . ; János minden barátja, aki . . .* * stb. szerkezetekben nincs olyan determináns pozíció, ahová a mondatok beférhetnének.

Az azonban igaz, hogy az *ez/az*-ról mondottak némileg megváltoztatják az utalósztól függő vonatkoztatásról kialakult nézetünket. Elképzelhető ugyanis, hogy az utalószavas és a lexikális fejes vonatkozó mondatok valamilyen mégiscsak hasonlíthatnak egymásra: általános szerkezetükben. Eszerint az *az* mutató névmás formájában megjelenő utalószó mindig ugyanazon N^4 csomópont alatt jelenne meg:

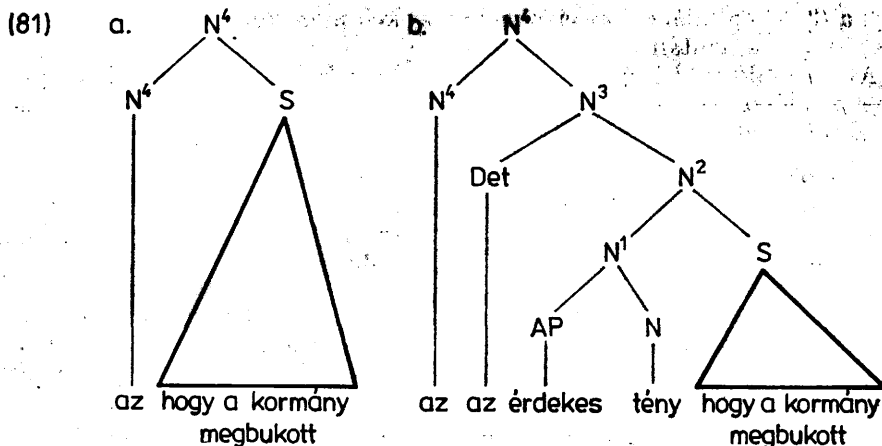
Ez esetben az utalószó (80a)-ban mégsem lenne *Spec N³*, hiszen nincsen N^3 a struktúrában, de egyáltalán *Spec* sem lehet, mivel az S mondatcsomópontnak nem lehet *Specifier*-je. Vagyis lényegében „más híján” lesz az utalószó a szerkezet feje — amennyiben egyáltalán az lehet, hiszen indexszáma azonos a fölöttes kategóriáéval. Ez a konfliktus minden bizonytalán híven tükrözi azt az összefüggést, hogy a független vonatkozó mondatok lehetnek nominálisak (vagy adverbialisak és í. t.), vagyis hogy az utalószó nem szükséges része e struktúráknak (a valódi fej viszont mindig az), illetve hogy az utalószó a mondatban úgy viselkedik, mintha igazi feje lenne a szerkezetnek: ő veszi fel az esetet, a tematikus szerepet, a logikai-kommunikációs funkciót (fókusz, topik, *is-es* kifejezés stb.).¹⁶ Figyeljünk föl arra is, hogy a nem nominális független vonatkozó szerkezetekben is mindig olyan elem az utalószó, amely önmaga is a legmagasabb vonalindexszámmal rendelkezik (pl. *ott*, *akkor*, *olyan*).

2.3. A *hogy* kötőszós mellékmondatok (HKM) szerkezete és fajtái¹⁷

Kétféle HKM-ről beszélhetünk: utalószavasról és lexikális fejesről. Az előbbit a már alaposan körüljárt *az* névmás vezeti be N^4 alatt, míg az utóbbihoz a lexikális fejes vonatkoztatásból ismert szerkezetet rendelhetjük hozzá:

¹⁶ Természetesen a valódi fej lehet elliptikus is, pl. *a pirosat, az enyémet*, de független vonatkoztatásban nem teljesülnek az ellipsisz feltételei. Az utalószó — az eset kivételével — a megnevezett funkciókat „továbbítja” a mellékmondatra.

¹⁷ Az újabb grammatikai irodalomban Molnár Ilona (1977, 1982) dolgozta fel igen alaposan a *hogy* kötőszós mellékmondatokat.

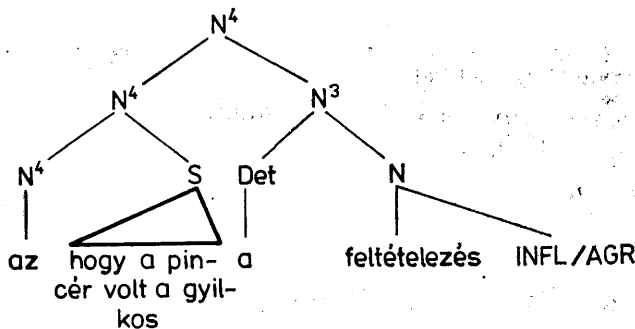

A (81a)-ról nincs mit mondanunk; lényegében az előző rész végén adott jellemzés rájuk is érvényes. A (81b) struktúra mellett pedig azt hozhatjuk fel, hogy a lexikális fej – a verbális kategóriákhoz (ige, melléknév) hasonlóan – alkategorizálja a HKM-et, vagyis lexikális jellemzésében meg van adva, hogy az illető szót HKM-mel egy szerkezetbe lehet illeszteni.

Ezt könnyen beláthatjuk, ha HKM-re nem alkategorizált főnevet teszünk a (81b)-beli *tény* helyére, pl. **az a japán teaház, hogy nincsenek székek*. A mutató névmási *az* itt is ugyanazt a célt szolgálja, mint a lexikális fejes vonatkoztatásban: az elhelyezett mellékmondatral való „távolsági” kapcsolatot.

Más szerkezetből kell azonban eredeztetni a (82a) fajtájú kifejezéseket.

- (82) a) Annak a feltételezése, hogy a pincér volt a gyilkos
 b)

Először is ebben a szerkezetben a lexikális fejnek nem kell olyan főnévnek lennie, amely alkategorizálva van HKM-re, vö.:

- (83) a) Felmérhetetlen annak a fontossága, hogy a kormány megbukott.
 b) *Az a fontosság, hogy a kormány megbukott (felmérhetetlen).

Vagyis az utalószavas HKM itt egyszerű birtokosként van jelen. Innen pedig a továbbiak egyszerűen vezethetők le. Mivel a birtokos N⁴ és/vagy a fejnek határozott névelője van, továbbá mert a birtokos nominális tagja az ilyenkor mindenképpen datívuszt követelő *az*, a birtokos datívuszban lesz. A HKM-nek

viszont a (34)-es általánosítás értelmében ki kell mozdulnia az egész NP jobb-szélére, ahonnan azután tovább léphet.

Az elmondottakból úgy tűnik föl, mintha a HKM-eknek csak két típusa lehetne: utalószavas és lexikális fejes. Vajon nem beszélhetünk-e független HKM-ekről az alábbi esetekben?

- (83) a) Hogy ki a gyilkos, János tudta.
 b) János tudta, hogy ki a gyilkos.
 c) Hogy ki a gyilkos, most már nem érdekes.
 d) Most már nem érdekes, hogy ki a gyilkos.

Mivel ez a kérdés szoros kapcsolatban áll a beágyazott mondatok mozgathatóságának a problémáival, ezen a ponton csupán megadjuk, hogy az illusztrált mondatokat hova soroljuk, de a részletes érvelést a következő részben mellékeljük.

Az ige mögötti utalószó nélküli HKM-eket utalószavas HKM-eknek tartjuk, melyek mellett azonban az utalószó az személyes névmási formában van jelen, és ezek a személyes névmások (83b, d)-ben \emptyset alakúak. Az ige előtti utalószó nélküli HKM-ek valójában független alárendelések. Azt, hogy nem abszolút alárendelések a már ismert módon a felülvezérléssel tudjuk bizonyítani:

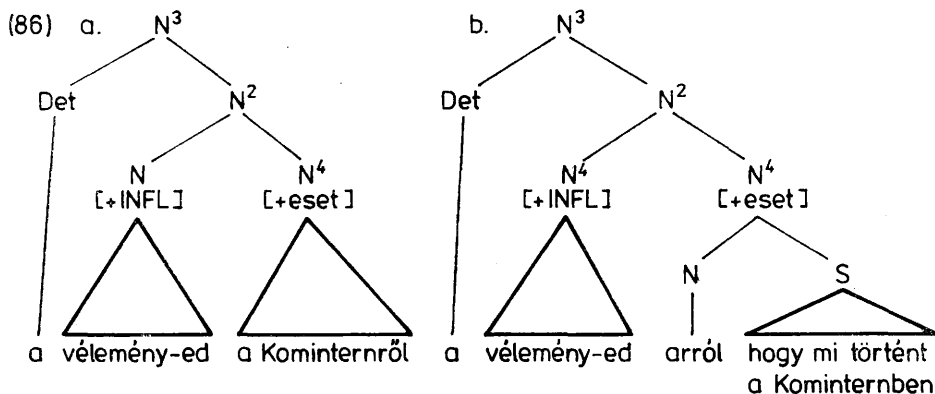
- (84) a) Hogy keresik (δt), János tudta.
 b) *Hogy keresik Jánost, tudta (δ).
 c) Hogy okos (δ), János tudta.
 d) *Hogy János okos, (δ) tudta.

Ha a HKM-ek abszolút alárendelések volnának, akkor a koreferenciának (84b, d) esetében is működnie kellene.

Végül a HKM-eknek még egy típusáról essék szó. Van amikor a lexikális fejként szereplő főnév esettel együttjáró NP bővítményt vehet föl maga mellett, vagyis ilyenre van alkategorizálva a lexikonban. Ezek a főnevek ugyanúgy bővíthetők utalószavas HKM-ekkel is:

- (85) a) Ismerem a véleményedet a Kominternről.
 b) Ismerem a véleményedet arról, hogy mi történt a Kominternben.

Ezeknek a kifejezéseknek tehát a szerkezete is hasonló lesz.

Mint általában az ilyen bővítmények (amelyeket a prepozíciós nyelvekben PP alatt vesznek fel), az esetragos NP-k is szabadon elmozoghatnak a fejtől, illetve a HKM még a saját utalószavától is. Nyilvánvaló, hogy ez a mondat-típus nem különbözik az utalószavas HKM-ektől, hiszen ahol esetragos NP lehet, ott lehet utalószavas HKM is.

Mielőtt összefoglalnánk az eddig mondottakat, még egy érdekes megfigyelésre szeretnénk felhívni a figyelmet, amely a vonatkozó és a *hogy* kötőszós mellékmondatok fejének mondatbeli elhelyezkedését érinti. Egy másik munkámban egy érvelés részeként szerepelt az alábbi mondatcsoport.¹⁸

- (87) a) Az a férfi, aki az ablaknál áll, tudja azt, hogy ki a gyilkos.
 b) *Az a férfi azt tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 c) *Az a férfi azt tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.
 d) Azt az a férfi tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 e) Azt az a férfi tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.

Látható, hogy maguknak az alárendelt mondatoknak az egymás közötti sorrendje lényegtelen; ami számít, az a beágyazott mondatok fejének a sorrendje. Az akkor megmagyarázatlanul hagyott jelenség okára most úgy próbálhatunk fényt deríteni, hogy figyelembe vesszük Jacqueline Guéron (1980) egyik megfigyelését, amely a *Complement Linkage* (kb. „Bővítménykapcsolás”) nevet viseli:

- (88) Az S-től jobbra álló PP-t (vagy vonatkozó mellékmondatot) jelöljük 'a Fókusz bővítmény'-ként.

Guéron (88) elve számunkra túl általános: a PP bővítmények (pl. „egy kísérlet a *gének változásának megmagyarázására*”) mondatvégi helyzetben nem követelik meg, hogy fejük Fókuszban legyen (vö. „János elvégzett *egy kísérletet* tegnap a *gének változásának megmagyarázására*.”), de a mondat jobbszélén lévő vonatkozó alárendelések sem feltétlenül igénylik, hogy fejük fókuszpozícióban legyen, vö. „*Azt az embert JÁNOS ismeri, aki az ablaknál áll*”.

Amikor azonban két (szükségszerűen különböző) beágyazott mondat kerül a főmondat jobbszélére, Guéron (88) elve működésbe lép, és kiköti, hogy a vonatkozó mondat fejének kell fókuszban lennie. Ez akkor is érvényes marad, ha a HKM-nek lexikális feje van, vagy ha a vonatkozó mondat utalószavas, mint azt az adott példán illusztráció nélkül is ellenőrizhetjük. Guéron általános kikötése természetesen nem magyarázza meg, hogy miért kell így lennie, s erre a kérdésre mi sem tudjuk a választ.

2.4. Az alárendelő mondatok csoportjai: Összefoglalás

Ebben a részben tehát a következő alárendelő (beágyazott) mondatfípusokat különítettük el:

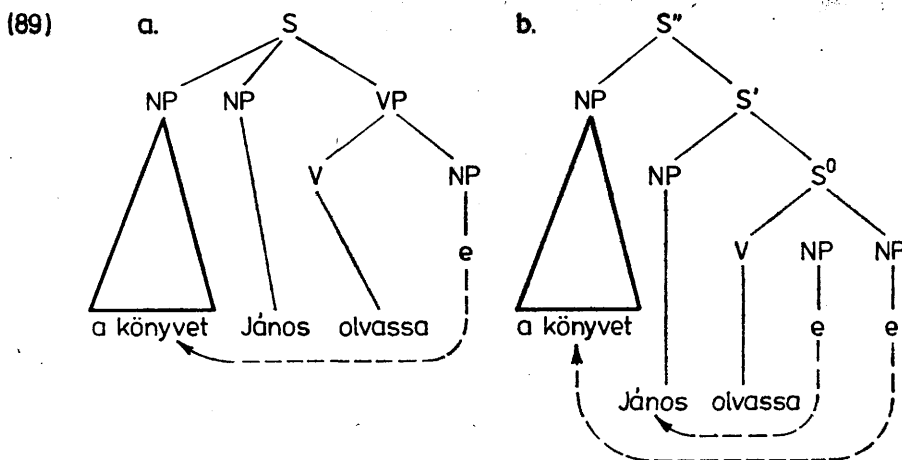
¹⁸ Abban az összefüggésben a (87) mondatok azt bizonyították, hogy a tagmondatok mozgathatója nem veszi figyelembe a magyar mondat feltételezett hierarchikus struktúráját (Kenesei 1984a).

1. **abszolút**: A főmondatnál balra a főmondatot is domináló S' csomópont alatt helyezkedik el. Ha a főmondaton belül (az ige előtt) vagy attól jobbra van, a főmondat S csomópontja dominálja.
2. **független**:
 - a) **vonatkozó**: Mindig egy maximális főkategória alatt van, amely kimerítően dominálja, vagyis nincsen mellette testvércsomópont.
 - b) **hogy kötőszós**: S csomópont alatt ige előtti helyzetben.
3. **függő**: kétszer két altípusa van struktúrájuk szerint.
 - A) **vonatkozó**
 - a) **utalószavas**: a főkategória kimerítően dominálja az N⁴ kategóriájú az utalószót, valamint a beágyazott mondatot.
 - b) **lexikális fejes**: a beágyazott mondat N¹ testvércsomópontja.
 - B) **hogy kötőszós**
 - a) **utalószavas**: l. A) a) — de van \emptyset utalószavas változata is, ige mögött.
 - b) **lexikális fejes**: l. A) b).

3. A mondatbeli mozgatás általános és az alárendelésre vonatkozó sajátos problémái

3.1. Miért nincsen mozgatás az egyszerű mondatban?

A hetvenes évek vége óta több olyan javaslat látott napvilágot, amely a magyar szórendi jelenségek leírását általános mozgó szabályokkal kísérelte meg megmagyarázni. Ezeket az elképzeléseket itt nem ismertetjük részletesen, csupán annyit érdemes rögzíteni belőlük, hogy ha például a mondat tárgya bármilyen pozícióban az ige előtt található (feltéve, hogy a tárgy nem ige-módosító jellegű, pl. *a könyvet a János könyvet olvas* mondatban), akkor csakis mozgatással kerülhet előre.

Mindkét rendszerben az áthelyező transzformáció az ún. alfa-mozgatás esetébe tartozik, amely üres elemet („nyomot”) hagy az elmozdított összetevő eredeti pozíciójában, és szabadon választhatóan működik.

3.1.1. Az idiómák viselkedése

Az idiómákat, vagyis a lexikailag rögzült, de szintaktikailag felépített kifejezéseket igen nagy haszonnal forgatják a generatív grammatikában. Többek között fontos érvert alakítottak ki a segítségükkel éppen a mozgatás szükségességének bizonyítására, amelyet röviden bemutatunk.

Az alábbi kifejezésekben szereplő *heed* és *tabs* szavak egyike sem jelenhet meg önállóan, csakis a megadott (vagy esetleg még egy-két másik) ige tárgyaként:

- (90) a) John paid heed to my request. 'János figyelmet fordított a kérésemre'
 b) The police keep tabs on dangerous criminals. 'A rendőrség szemmel tartja a veszélyes bűnözőket.'

Mármost amikor egy ilyen idióma alkotórésze egy bonyolultabb szerkezetben vannak, még hozzá egymástól elszakítva, akkor sem lehet feltételezni, hogy ezeket külön-külön helyezték el a szabályok, hiszen *heed* vagy *tabs* címszó nincsen a lexikonban.

- (91) a) A lot of heed seems to have been paid to my request. 'Nagy figyelmet fordítottak a kérésemre.'
 b) Close tabs are likely to be believed to have been kept on these criminals. 'Valószínű, hogy úgy hiszik, hogy ezeket a bűnözőket alaposan szemmel tartják.'

Vagyis csak az történhetett (91a, b)-ben, hogy a *pay a lot of heed* és a *keep close tabs* idiómákból az NP-k az NP-mozgatás általános szabályai szerint kerültek a (leg)felső mondat alanyi pozíciójába. De ebből az is következik, hogy az idiómák részeit, ha erre egyébként a szabályok és/vagy a szerkezet lehetőséget adnak, szabadon lehet mozgatni mindazokra a helyekre, ahol a velük azonos kategóriájú összetevők előfordulhatnak.

Mármost a magyarban az idiómák kétféle szintaktikai szerkezetben helyezkednek el általában: az egyik a V' (amely VM-ből, azaz igemódosítóból, és V-ből áll), a másik pedig érdekes módon egy V-NP sorrendű lánc.

- (92) a) A fiú lépre ment.
 b) Ti meszet ettetek.
 c) A színész kötélnek állt.
- (93) a) Ez a vizsgázó kivágta a rezet.
 b) A csibészek elhúzták a csíkot.
 c) Néhány doktrinér nyelvész köti az ebet a karóhoz.

A két típus kombinálódhat is (pl. *fején találja a szöveget*), de minden esetben nyilvánvaló, hogy a mondatok jelentése nem kompozicionálisan, nem az egyes alkotóelemek összegződéséből alakul ki, mint rendszeren, hanem vannak olyan láncok e mondatokban, amelyek egyetlen tagolatlan szemantikai egységként járulnak hozzá a mondat jelentéséhez úgy, mintha önálló szók volnának.

Az angol példáján láthattuk, hogy ha egy nyelvben valóban vannak mozgató szabályok, akkor ezek az idiómák megfelelő részein is működhetnek anélkül, hogy az idiomatikus jelentés megváltozna. A magyarban azonban

a feltételezett mozgató szabályok az idiómák esetében nem őrzik meg azok sajátos jelentését, hanem „visszaállítják” a mondat szó szerinti, kompozícionális értelmét:

- (94) a) ?A rezet ez a vizsgáló vágta ki.
 b) ?A csíkot aztán a csibészek elhúzták.
 c) ?Az ebet csak néhány doktrinér nyelvész köti a karóhoz.

Mivel az elmozdított elem eredeti helyén maradó üres nyomnak biztosítania kellene az idiomatikus értelmezési lehetőséget, arra következtetésre kell jutnunk, hogy a szórend mozgatóval történő magyarázata kétséges.

3.1.2. A „gyenge” keresztezés¹⁹

A névmási anafora tekintetében a logikai jellegű kifejezések (kvantorok, kérdőszók stb.) másképp viselkednek, mint a határozott NP-k. Az utóbbiak a korábban tárgyalt Reinhart-féle (16) szabálynak engedelmeskednek, l. (95a); a kvantor-szerű kifejezéseknek (vagy azok nyomának) azonban végsősoron felül kell vezérelniük azt a névmást, amellyel koreferensen értelmezhetők, vö. (95b, c). Ilyenkor a névmás logikai változó gyanánt működik, ezért itt nem koreferenciáról, hanem — a logikából kölcsönzött terminussal — változó-kötésről beszélünk.

- (95) a) The claim that *he* was a fraud infuriated *John*. 'Az az állítás, hogy szélhámós volt, felháborította Jánost.'
 b) *Everyone* denied the claim that *he* was a fraud. 'Mindenki tagadta azt az állítást, hogy szélhámós volt.'
 c) *Who* denied the claim that *he* was a fraud? 'Ki tagadta azt az állítást, hogy szélhámós volt?'

Amennyiben a kvantor (vagy nyoma) nem vezérli felül a névmást, azt mint változót nem kötheti, tehát a névmás értelmezését nem kaphatja meg a mondaton belülről, referenciáját csakis valamely a mondaton kívüli entitás teremtheti meg.

- (96) a) *The claim that *he* was a fraud infuriated *everyone*.
 b) **Who_i* did the claim that *he* was fraud infuriate *e_i*?
 c) **Everyone who_i* the claim that *he* was a fraud infuriated *e_i* left.

A tárgyi NP helyén lévő nyom mind (96b)-ben, mind (96c)-ben megakadályozza, hogy a *he* névmást mint változót leköthessük, hiszen az angolban a tárgy nem vezérli felül az alanyt (de az alany felülvezérli a tárgyat). A (96a) mondat esetében pedig azt szokták feltételezni, hogy a kvantorok a szemantikai értelmezési (az „LF”) szinten kerülnek a szerkezet balszélére úgy, hogy az egész mondat benne lesz felülvezérlési tartományukban, és eredeti helyükön egy nyom képviseli őket változóként.

Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár nem, kétségtelen, hogy egyértelmű és eredményes eszköz a kvantor-változó viszonyok megragadására. Ha most megpróbáljuk az összemérhető magyar nyelvi adatokat értelmezni, érdekes konfliktust tapasztalhatunk az angol példával. A (97a) mondat,

¹⁹ Ez az érv bővebb formában Kenesei és Marác (1984)-ben található meg.

lévén, hogy határozott NP-t tartalmaz, a várakozásnak megfelelően megengedi a névmás és a *János* NP koreferenciáját. A (97b) mondatban az alárendelt mondatbeli névmás nem kötheti a *mindenki* kvantorhoz; itt a (89a, b)-ben bemutatott elképzelések helyes predikciót adnak, hiszen a kvantor LF-mozgatás utáni nyoma nem vezérli felül a névmást. De ha (89a, b) alapján írjuk le a magyar mondatokat, akkor nincsen magyarázatunk arra, hogy (97c)-ben miért kötheti a vonatkozó névmás az *ő* anaforikus névmást, vagyis miért lehetséges, hogy az elmozdított vonatkozó névmás nyoma (*ei*), noha nem vezérli felül a személyes névmást, mégis kötheti azt — szemben a (96c) angol példával.

- (97) a) Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborította *Jánost*.
 b) *Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *mindenkit*.
 c) Mindenki, *akit_i* az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *ei*, element.

Nyilvánvaló, hogy (97b, c) egymás közti grammatikalitási kontrasztja, valamint közös szembenállásuk a párhuzamos (96a, c) angol példákkal arra mutat, hogy az *akit* vonatkozó névmás nem az *ei*-vel megjelölt pozícióból kerül a mondat elejére — ha egyáltalán valahonnan is oda kerül, és nem eredetileg is ott generálódik.

3.2. Lehet-e mozgatás az összetett mondatban?

3.2.1. A beágyazott mondatok mozgatásáról

Az összetett mondatban lényegében kétféle mozgatást tételeznek fel a vonatkozó irodalomban. Az egyik fajta a tagmondatok mozgatása, a másik az általában *hogy* kötőszós tagmondatból a (leg)felső mondatba való mozgatása valamelyik jelölt (topik-, vagy fókusz-) funkciójú elemnek („mondat-átszövődés”).

Ami a mondatok mozgatását illeti, már említettük, hogy véleményünk szerint a beágyazott mondatok mint S csomópontok balra nem mozoghatnak. Ha ezek egyáltalán mozognak, akkor csakis jobbra „extraponálhatók”. Most bemutatjuk azokat az érveket, illetve megfontolásokat, amelyek ezt a nézetünket támogatják.

Könnyen beláthatjuk, hogy ha a vonatkozó mellékmondatok előre-mozgatását megengedjük, akkor nemcsak (98a, b), hanem (98c) is elfogadható eredményt kellene, hogy adjon. Márpedig (99c) nem helyes mondat.

- (98) a) Azt, amit tegnap írtam, te olvastad el.
 b) Abban a házban, ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.
 c) Azt a levelet, amelyet tegnap írtam, te olvastad el.
 (99) a) Amit tegnap írtam, (azt) te olvastad el.
 b) Ahol kísértetek járnak, (abban a házban) senki sem mer lakni.
 c) *Amelyet tegnap írtam, (azt a levelet) te olvastad el.

Mármost ha az *amely*-lyel képzett vonatkozó mellékmondatokat nem lehet előre helyezni, akkor semmilyen mondatot sem lehet, hiszen a mondatot előrehelyező szabály „nem tudhatja”, mi van az S csomópont alatt. Ez az érv tehát a HKM-ekre is ugyanolyan erővel vonatkozik.

Ha viszont a főmondat elején álló beágyazott mondat nem előrehelyezéssel kerül felszíni pozíciójába, akkor hogyan? Hadd emlékeztessünk először is arra, hogy az abszolút alárendelő mondatok (pl. a megengedő *bár*, *noha* stb. kötőszóval kezdődők) nemcsak főmondatkezdő helyzetben, hanem a főmondat egyik első eleme után is beékelődhetnek, l. (24). Ilyenkor ezeket a főmondat S csomópontja alatti S kategóriaként kezeltük. Ha pedig megengedjük, hogy a főmondat alatt (az ige előtt) lehessen alárendelt mondat, annak tartalmára nézve nyilván nem tehetünk semmiféle megszorítást. Egy ilyen mondat tehát éppúgy lehet megengedő, mint (független) vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós. Ezek a beágyazott mondatok a szó szoros értelmében függetlenek, vagyis a főmondat egyéb összetevőivel szemben a mondatnak nem konstrukciós részei: közvetlenül nem kapnak tematikus szerepet, nincs (hiszen nem is lehet) esetük stb. A főmondat részévé csak úgy válhatnak, ha valamely anaforikus névmási elemen vagy szerkezeten keresztül integrálódnak a mondatba. Ilyen elem például a mutató névmási *az* is.

Úgy gondoljuk tehát, hogy egy ilyen független vonatkozó vagy HKM ahhoz hasonlóan viselkedik, mint ahogy a mondatéli topikra utaló amolyan értelmező NP-szerű kifejezések, pl.

- (100) a) Pétert, azt a szerencsétlen alakot, be ne engedjétek!
 b) A te házadban, abban a romhalmazban, nem is lehet lakni!

Vagyis, ha (99a, b)-ben benne vannak a zárójelbe tett kifejezések, akkor az alárendelt mondatok S alatt vannak, és a megfelelő mutató névmásos kifejezések egyrészt megteremtik a koreferenciát a mondatokkal, másrészt „képviselik” őket a mondat szerkezetében minden releváns szempontból. Ugyanez érvényes a HKM-ekre is, vö.:

- (101) a) Hogy ki a gyilkos, az ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, arra már nem vagyok kíváncsi.

Más a helyzet azonban akkor, ha a főmondatban nincsen olyan kifejezés, amely „hordozná” a beágyazott mondat szintaktikai-szemantikai funkcióit, pl.

- (102) a) Hogy ki a gyilkos, ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, csak Péter tudja.
 c) Amit tegnap írtam, te olvastad el.
 d) Ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.

A független vonatkozó mondatokról már feltételeztük korábban is, hogy ezek lehetnek a megfelelő XP-től közvetlenül dominálva, l. (14). Vagyis a fenti (102c, d) esetében egy NP, illetve egy PP alatt találjuk őket.

A HKM-ekkel azonban másképp kell eljárunk. Először is tudjuk, hogy a magyar anaforikus utalás szabályai szerint az ige mögötti *az* névmás használata bizonyos esetekben tilos:

- (103) a) Lehet, *hogy győztem*, de nem vagyok biztos $\left\{ \begin{array}{l} *abban \\ benne \end{array} \right\}$.
 b) Lehet, *hogy győztem*, de a bíró még nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} *azt. \\ \emptyset \end{array} \right\}$.

Ilyenkor az *az* névmást az δ személyes névmás megfelelő alakjával kell helyettesíteni, ez pedig alany- és tárgy esetben \emptyset .

A főmondatélti független HKM-ekre tehát kétféleképpen lehet utalni: az ige előtti *az* névmással, vagy az ige mögötti személyes névmással. A HKM-ek azonban soha sincsenek XP alatt egyedül, mint a független vonatkozók. Ezekről a megfontolásokról még a következő fejezetben is szó lesz.

Láthatjuk tehát, hogy egyrészt erősen támadható, másrészt nem is szükséges az a feltevés, hogy a beágyazott mondatok balra mozognak a főmondaton belül.

3.2.2. A mondatátszövődés tisztázatlan problémái

Az elfogadott elemzések szerint az alábbi mondatok a dőlt betűvel jelzett összetevőknek az alsó mondatból való elmozdításával jönnek létre:

- (104) a) *Ezzel a fiúval* biztos vagyok benne, hogy nem találkoztam.
b) *Kivel* mondtad, hogy találkoztál?

Az ezekkel a szerkezetekkel a legalaposabban foglalkozó É. Kiss Katalin szerint az áthelyezések a nyelvekben általánosan megfigyelt mondatperifériára való mozgatás (operátor-mozgatás) esetei. E művelet feltételei közül most kettőt veszünk szemügyre.

Az egyik, a közvetlen alárendeltség (*subjacency*), kiköti, hogy egy mozgatás két szomszédos állomása között legfeljebb csak egy határoló csomópont (*bounding node*) lehet. Minden S és NP csomópont határnak számít. Természetesen a mozgatás kezdő és végpontja között lehet több határ is, de ilyenkor a mozgatás több lépcsőben zajlik le és az egyes közbülső állomások között a fenti követelménynek teljesülnie kell.

Már É. Kiss is rámutatott olyan esetekre, amelyek a közvetlen alárendeltségi feltételt megsértik. A (105a) példában, melyet tőle idézünk (É. Kiss 1983), az *ők* az S és az NP csomópontokon át jut a főmondat elejére. A *Jánost* a (105b)-ben ugyanígy kerül előre.

- (105) a) *Ők* nincs [_{NP} olyan akadály, [_S amit *e* el ne háritanának.]]
b) *Jánost* van [_{NP} engedélyem, [_S hogy *e* meglátogassam.]]

És bár igaz, hogy csak kettő (vagy három) olyan ige van, amely ezt a mozgatást megengedi (*van*, *nincs* és esetleg a *lesz*), ez nem ad felmentést a magyarázat alól.

A fókusz emelésének a feltételei szigorúbbak a topikénál: kevesebb az áthelyezést megengedő úgynevezett híd-ige, a kérdőszók értelmezési lehetőségei meg vannak kötve, az alanyesetet általában át kell váltani stb. Ha nem is találkozunk a fókuszemelésnél a (105)-höz hasonló példákkal, mégis vannak adatok, amelyek a közvetlen alárendeltség feltételének megsértéséről tanúskodnak.

Ha csak egyetlen határ lehet a mozgatás két állomása között, akkor a több mondatnyi távolságról mozgatott összetevő, mint említettük, csak a köztes mondat(ok)on keresztül juthat a végpontra. Következésképpen a köztes mondatokban hidigéknak kell lenni és ezekben a mondatokban is elfogadhatónak kell bizonyulnia az emelt összetevőnek. Ez a feltétel más nyelvekben teljesül is. De, mint az alábbi példákból láthatjuk, a magyar fókuszemelés ennek nem mindig engedelmeskedik:

- (106) a) *Melyik fiút* mondtad, hogy előfordul, hogy *e* csal?
 b) **Melyik fiú* fordul elő, hogy *e* csal?
 (107) a) *Melyik autót* gondolod, hogy valószínű, hogy *e* megjavították?
 b) **Melyik autót* valószínű, hogy *e* megjavították?

Ha a kérdőszót tartalmazó kifejezés „egyből” a legfelső mondatba kerül, akkor közvetlen alárendeltségi feltételt sértjük meg. De nem lépkedhet végig a köztes mondaton se, hiszen a (b) mondatok nem jók, ezek nem tartalmaznak fókuszemelő hídigéket. Annyi bizonyos, hogy a legfelső mondatban fókuszemelő hídigének kell lenni, de a köztes mondat(ok)ban lehet olyan ige is, amely egyébként csak topikemelést tesz lehetővé.

Végül még egy érdekes ellentétre hívjuk fel a figyelmet, amely a kérdőszó mozgatásának általános és a magyarban feltételezhető értelmezése között áll fenn. A kérdőszó kvantornak számít, és amikor több ilyen logikai kifejezés van egy mondatban, ezek egymáshoz képest kijelölik hatókörüket. Ha a kvantorok az összetett mondat különböző tagmondataiban helyezkednek el, akkor annak van nagyobb hatóköre, amelyik felülvezérli a másikat vagy a többit. Ha azonban a kérdőszó egy felső mondatba helyeződik át, eredeti pozíciójából kell értelmezni, tehát hatóköre lehet kisebb is, mint egy másik kvantoré, amely a kérdőszó eredeti pozícióját felülvezérli, de amelyet a kérdőszó a mozgatás végállomásából felülvezérel. A (108a) mondatban a kérdőszó eredeti pozícióját *e*-vel jelöltük. Ha innen értelmeznénk, akkor nagyjából a (108b) mondatban tapasztalható hatóköri viszonyok működnének (108a)-ban is, vagyis (180a)-t tudnunk kellene úgy is értenünk, hogy mindenki úgy emlékezett, hogy más-más könyvet olvasott, és a várt válaszban páronként fel lehetne sorolni, hogy pl. Péter a „Háború és békét”, János az „Iskola a határon”-t, stb. De (108a)-ra csakis egyetlen könyv megnevezésével lehet válaszolni, míg (108b) megengedi a páronkénti felsorolást.

- (108) a) *Melyik könyvet* gondolod, hogy mindenki emlékezett, hogy *e* olvasta?
 b) Mindenki emlékszik, hogy melyik könyvet olvasta?

Ebből tehát az következik, hogy a magyarban a kérdőszó mozgatása és általában a fókuszemelés nem azonosítható e műveletek mintájával, az ún. konfigurációs nyelvek (pl. angol, francia) kérdőszómozgató transzformációjával.

A fenti megfigyelések nem teszik lehetetlenné a mondatátszövődésnek mozgatással történő magyarázatát, de a teljességre törekvő elemzésnek ezekről a jelenségekről is számot kell adnia.

4. Az alárendelő mondatok néhány további kérdése

4.1. A *hogy* kötőszós mellékmondat a főmondatban

A HKM-ekről eddig a következőket állapítottuk meg: a főmondatban általában XP-ként, utalószavukkal vagy lexikális fejükkel együtt fordulnak elő; megjelenhetnek független alárendelésben pusztán S-ként is az igétől balra, ott, ahol az abszolút alárendelések a főmondaton belül vannak, vagy ahol a független vonatkozók lehetnek, ha a főmondaton belül van anaforikus névmás; jobbra áthelyezhetők ugyanúgy, ahogy a függő vonatkozató mon-

datok. Nem említettük még egy jellegzetes tulajdonságukat: nem fordulhatnak elő fókuszhelyzetben — szemben a független vonatkozó mondatokkal, pl.

(109) a) *Hogy beteg, tudta meg János.

b) *Nem hogy tegnap érkezett, közölte a vendég.

A HKM-ek taglalását most ezzel a kérdéssel folytatjuk. A (109a, b)-re magyarázat lehet az, hogy bár a HKM egyetlen összetevőnek (S-nek) számít, ez nem összetevője a mondatnak, nincs tematikus szerepe és ezért értelmezhetetlenné válik. Ugyanakkor valószínűleg van még egy akadály e mondatok fókuszlásának az útjában. Ha ugyanis, mint már többször is utaltunk rá, csakis XP-k fókuszlathatók, akkor a HKM-ek (109a, b)-ben is csak XP-k lehetnének, de akkor utalószavukkal együtt kerülhetek oda. Ez az utalószó elvileg lehet \emptyset , azaz személyes névmás — de csakis az ige mögött, v.ö.:

(110) a) $\left\{ \begin{array}{l} *Rá, \\ Arra, \end{array} \right\}$, hogy holnap érkezik, nem számítottam.

b) $\left\{ \begin{array}{l} *Benne \\ Abban \end{array} \right\}$, hogy eljön, biztos vagyok.

Ha tehát a fókuszlott HKM-ek egy feltételezett NP-n belül vannak, akkor a (109a, b) mondatok azért rosszak, mert a HKM-ek utalószava ige előtt nem lehet (az itt egyébként tárgyeshetben szabályszerűen \emptyset alakú) személyes névmás. Azt a kérdést, hogy mutató névmási utalószavukkal együtt miért nem fókuszlathatók a HKM-eket, később fogjuk tárgyalni; ez ugyanis nemcsak a HKM-ek esetében tilos, hanem a függő vonatkozók is ugyanígy korlátozva vannak.

Semleges mondatokban a HKM az igtől függően kétféle szerkezetben található. Ha az ige nem összetett (komplex), azaz nem V' szerkezetként tartalmazza az utalószót, akkor a HKM és az utalószava egyetlen szerkezetet alkot.

(111) a) Péter látta (azt), hogy a koci felborult.

b) Meglepő volt (az), hogy a koci felborult.

c) A fiúk észrevették (azt), hogy a koci felborult.

Mivel ige mögötti helyzetben van, az utalószó általában lehet személyes névmás is, amely alany- és tárgyhelyzetben mindig \emptyset . Ha nem alany vagy tárgy, akkor általában ki kell tenni.

(112) a) Péter bízik $\left\{ \begin{array}{l} abban \\ benne \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Tudomásunk van $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult

Egyes ige mellett azonban még a „ferde” esetű (*casus obliquus*) utalószó is elhagyható:

(113) a) Örülök $\left\{ \begin{array}{l} annak \\ neki \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Értesítettek $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

Ezt a lehetőséget valószínűleg az igék lexikai jellemzése tartalmazza. A mutató névmási utalószó egyébként csak akkor váltható át személyes névmásira, ha a domináló kategória az ige vonzataként van jelen a mondatban:

- (114) a) El akarok jönni $\left\{ \begin{array}{l} \text{azért} \\ *érte \end{array} \right\}$, hogy beszélhessek veled.
 b) Ez a két dolog különbözik egymástól $\left\{ \begin{array}{l} \text{abban} \\ *benne \end{array} \right\}$, hogy elkészíté-
 sűkhöz más-más szerszámokat használtak

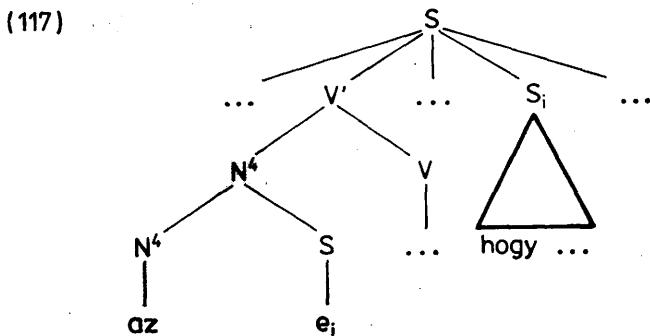
A másik szerkezet típus, amelyekben a HKM-ek előfordulhatnak, a mutató névmási utalószót az igemódosító (VM) alatt tartalmazza, maga a HKM pedig általában az igétől jobbra áll:

- (115) a) Péter [V' [VM azt] [V hitte,]] hogy a koci felborult.
 b) Péter azt kérdezte Jánostól, hogy felborult-e a koci.
 c) Péter arra gondolt, hogy a koci felborulhatott volna.

Ezek az utalószavak valóban az igekötőkkel és az egyéb VM-beli kifejezésekkel azonos módon viselkednek — mindössze annyi az eltérés, hogy ha ige mögé kerülnek, pl. tagadáskor, akkor az ismertetett módon \emptyset alakban is lehetnek.

- (116) a) Péter nem hitte, hogy a koci felborult.
 b) Péter JÁNOSTÓL kérdezte, hogy a koci felborult-e.
 c) Péter nem gondolt $\left\{ \begin{array}{l} \text{arra} \\ \text{rá} \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborulhatott volna.

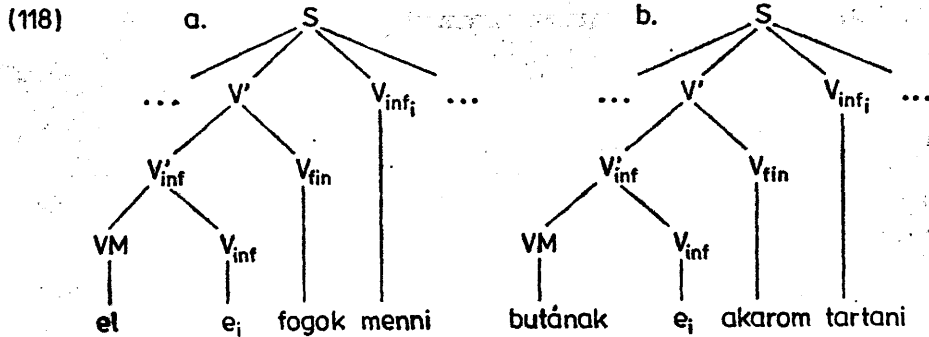
Első látásra több különböző módon is elemezhetjük a (115)-beli szerkezeteket. Ezek ismertetése helyett azonban inkább megadjuk azt, amelyik mellett eddigi vizsgálataink szólnak. Eszerint itt is egyetlen (megszakított) összetevőnként fogjuk fel az utalószót és a HKM-et és esetleg a (34)-es általánosítás gondoskodik arról, hogy a balraágazó V'-on belül ne lehessen egy jobbraágazó szerkezet. Tehát a (115) mondatokra javasolt szerkezet a következő:

ahol a V' alatti N' az Igemódosító.

A komplex igemódosítóknak ilyen kettéválását máshol is tapasztalhatjuk. Vannak olyan igék, amelyek igemódosítójukban infinitívuszt követelnek meg, pl. *úszni fogok*, *olvasni akarok*. Amikor az infinitívus maga is

összetett ige, pl. *el-megy, butának tart*, akkor ezek igei alkotórésze a semleges esetben a ragozott ige mögé kerül:

Figyeljük meg, hogy az utalószavas HKM-et vonzó igék is pontosan úgy viselkednek, mintha az utalószóval együtt alkotnának komplex igéket.

- (119) a) arra fogok gondolni, hogy ...
 b) azt akarom mondani, hogy ...

Az igemódosítóknak ez a viselkedése arra enged következtetni, hogy talán mégsem a (34) jobbraágazást tiltó elv működik ezekben az esetekben, hiszen a (118) szerkezetekben az infinitívusz fejét, magát az igét kellett a saját igemódosítója mellől elmozdítani. Visszaemlékezhetünk ugyanakkor, hogy a vonatkozó mellékmondatok melletti az utalószóról megállapítottuk, hogy meglehetősen ambivalens módon viselkedik abban a tekintetben, hogy lehet-e az NP fejének tartani. Az utalószó eme ambivalenciáját megtalálhatjuk a HKM-ek mellett is.

Lehetséges természetesen, hogy az igemódosítók mellőli infinitívuszmozgatást más szabályozza, mint az igemódosítóként működő utalószó mellőli HKM elmozdítását. Gondolhatunk például egy eléggé egyszerű fonológiai kikötésre is, mint amilyenről a következő részfejezetben esik szó.

4.2. Miért nincsenek mondatok a fókuszban?

Kezdjük azzal, hogy mondatok lehetnek a fókuszban, de ezeket egy XP-nek kell kimerítően dominálnia; ilyenek voltak a független vonatkozó mellékmondatok, l. pl. (14a, b). Ha azonban az XP alatt bármi más is van a mellékmondaton kívül, sem a vonatkozók, sem a HKM-ek nem lehetnek fókuszban.

- (120) a) *János AZT, AMIT MONDTÁL, felejtette el.
 b) *János AZT AZ EMBERT, AKIT TEGNAP LÁTTAM, lőtte le.
 c) *AZ, HOGY MEGÉRTETTED, volt fontos.
 d) *Nem AZT A FELTÉTELEZÉST, HOGY A NYELV MONDAT-HALMAZ, bizonyítottad be.

Mivel a fókuszban szereplő fenti kifejezéseket egyetlen összetevőknek tekintjük és arra nem hivatkozhatunk, hogy az S csomópont nem lehet fókuszban, lényegében véve kimerítettük az e jelenség leírására segítségül hívható szín-

taktikai eszközöket. Ezért feltételezzük, hogy e struktúrák agrammatikalitása más, nevezetesen fonológiai okokra vezethető vissza.

Kálmán és Kornai (1984) felteszik, hogy a magyarban létezik egy Irtószabály, amely az *f*-fel irtóhangsúlyra megjelölt fonológiai szó mögötti szavak hangsúlyát és szóhatárát eltörli, és azok beleolvadnak az *f*-es fonológiai szóba. A szabály hatása a következő *f*-es szóig tart.

$$(121) \quad [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset] ([S\emptyset \check{S} S\emptyset])_1 \rightarrow [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset (S\emptyset S S\emptyset)_1] / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} [{}_f \\ \# \end{array} \right.$$

ahol * az akcentusjel, *S* szótagot jelöl, *S*∅ nulla, egy vagy több szótagot jelent, az (...)1 kifejezés azt, hogy a zárójelben álló egységből egy vagy több van, és a szögletes zárójelek a fonológiai szóhatárt jelölik.

Ahhoz, hogy fókuszos kifejezés létrejöheszen, a fókuszhangsúlyos összetevőnek mindenképpen egyetlen fonológiai szót kell alkotnia legalább a végesalakú igével. Másrészt valószínű, hogy a mondathatár nem eshet irtás alá, mivel magának az Irtószabálynak is a mondat a tartománya. Ha tehát az *f*-es fonológiai szó és a végesalakú ige közé egy mondat kerül az Irtószabály elakad, és az a követelmény, hogy az *f*-es kifejezés egyetlen fonológiai szót alkosson (legalább) az igével, nem teljesül.

Az igemódosítók is mindig egyetlen fonológiai szót alkotnak az igéjükkel. Ha viszont az utalószó és az ige közé egy HKM ékelődik be, akkor a mondathatár ismét lehetetlenné teszi, hogy a *V*' egyetlen fonológiai szó legyen.

Ezeket a megoldási javaslatokat korántsem találjuk makulátlanoknak – már csak azért sem, mert így újra meg kell vizsgálni a független vonatkozó mondatok fókuszolhatóságát. Ezeknek a mondatoknak a fókuszhangsúlya ugyanis irtja a főmondatban őket követő szavak hangsúlyát, pedig azoktól mondathatár választja el őket. Egy olyan módosítással kellene tehát élni, hogy csak a mondatkezdő határjel akadályozza az irtást, a mondatzáró nem.

Van ezenkívül egy nagyobb horderejű következménye is az imént mondottaknak. A ma érvényes felfogások szerint a szemantikai értelmezés (az ún. logikai forma komponensének a szabályai) a fonológiai interpretáció „előtti” szintaktikai felszíni szerkezeten (az *S*-struktúrán) működik. Ha azonban, mint láttuk, a logikai-szemantikai értelemben vett fókusz meghatározásához nem elégségesek a szintaktikai szerkezetek, hanem fonológiai szabályokra, elvekre is szükség van, akkor a grammatika szerkezetéről kialakított elképzelésünknek is meg kell változnia. Könnyen megeshet, hogy a logikai forma alapja (inputja) nem az *S*-struktúra, hanem a prozódiai szabályok által már értelmezett *S*-struktúra lesz. És bár ez ellentmond az eddigi *gyakorlatnak* az újabb generatív grammatikában, az irodalomból kihüvelyezhető *elvi* akadályai úgy látjuk, nincsenek.

4.3. Mikor lehet törölni a *hogy*-ot?

A *hogy* mondatbevezetőnek (Complementizer) két törlési feltétele lehet: egy kívülről és egy belülről irányított. Az előbbit a mondat végesalakú igéje szabályozza úgy, hogy lexikai jellemzésében meg van adva, hogy a mondatbevezető törölhető-e vagy nem. A törlésnek van még két ún. lokális feltétele is: a HKM-nek közvetlenül az ige mellett, azaz mögötte kell állnia és utalószavának az ige VM-jében kell lennie. Az alábbi esetekben tehát jól formált

a *hogy* törlése, a HKM és/vagy az utalószó minden más helyzetében viszont a *hogy* nem törölhető.

- (122) a) János tegnap azt hitte, (hogy) időben érkezett.
 b) Péter azt mondta, (hogy) eljön.
 (123) a) *János azt hitte tegnap, időben érkezett.
 b) *János azt tegnap hitte, időben érkezett.
 c) *János tegnap hitte azt, időben érkezett.

Érdekes közvetett bizonyítékot kapunk a \emptyset alakú személyes névmási utalószó jelenlétére az olyan példákban, melyekben a *hogy*-törlést egyébként megengedő ige melletti HKM-ből nem lehet elhagyni a *hogy*-ot, mivel a tagadószó „hátravetette” az utalószót.

- (124) a) János nem hitte $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) időben érkezett.
 b) Péter nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) eljön.

Ha az ige mögött rögtön a HKM következne, akkor ugyanúgy, mint a (122a)-ban, meg kellene engedni a *hogy* törlését. Ez azonban nyelvtanilag rossz szerkezetet eredményez, ezért feltehetjük, hogy „van valami” az ige és a HKM között, és ez éppen a \emptyset formájú utalószó. Egyébként ugyanezzel a jelenséggel kerülünk szembe, ha az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt „kerül hátra”.

- (125) a) Csak János hitte \emptyset , *(hogy) időben érkezett.
 b) PÉTER mondta \emptyset , *(hogy) eljön.

A *hogy* törlésének a HKM-en belülről irányított feltétele akkor elégül ki, ha a HKM kérdő mondat. Ilyenkor, még ha a külső feltételek nincsenek is meg, a *hogy* szabadon törölhető.

- (126) a) Sikerült kideríteni, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 b) Nem érdekes, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 c) Nem tudtam, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) elkészült a megoldással.} \\ \text{(hogy) elkészült-e a megoldással.} \end{array} \right\}$

A grammatika általános elveivel összhangban úgy képzeljük, hogy a kérdő *versus* kijelentő mondatot jelölő kétértékű szintaktikai megkülönböztető jegy része a mondatbevezető (Comp) kategóriának, és egy egyszerű törlési szabály működik, ha a HKM kérdőmondat.

4.4. Van-e VP a magyarban?

Többen támogatták már egy olyan elemzést, amely szerint van egyfajta igei csoport a magyarban, bár ezt érvekkel nem támasztották alá.²⁰ Ebben a dolgozatban a mondat szerkezetét „laposnak” tekintettem és ezt a gyenge

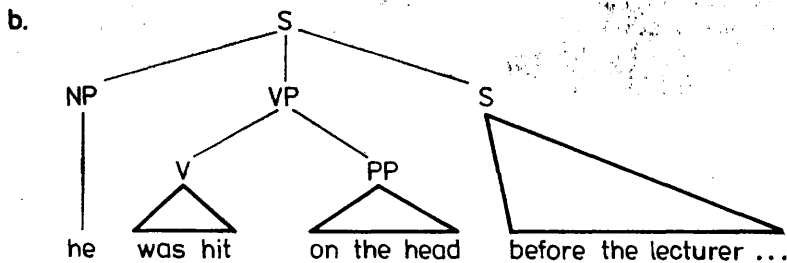
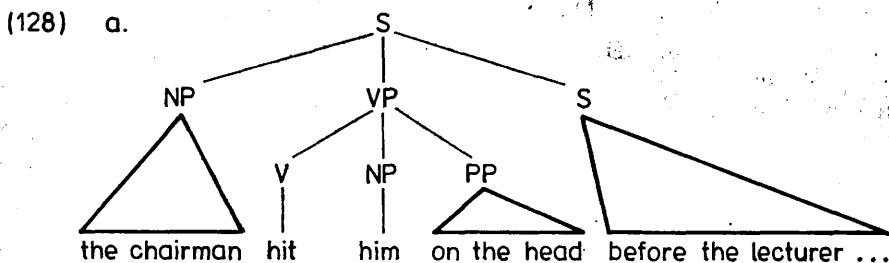
²⁰ Például Horvath (1981), Kálmán és mtsai (1985).

keresztelés jelenségeivel, mint általános bizonyítékkal támogattam meg. Létezik azonban egy sajátos érv is, amely az abszolút alárendelések viselkedésére és a felülvezérlés és koreferencia összefüggéseire épül.

Fogadjuk el először is, hogy az angolban van VP — ezt egyébként sem szokták kétségbe vonni. Az alábbi mondatpár koreferenciaviszonyait ezek után a VP és a fent említett összefüggések magyarázzák.

- (127) a) The chairman hit *him* on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.
 b) **He* was hit on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.

A dőlt betűs NP-k közötti koreferencia csak akkor jöhet létre, ha a névmás nem vezérli felül a nem névmási NP-t. Mivel pedig a mondatok a (128)-ban megadott szerkezettel rendelkeznek, (127b)-ben nem lehet koreferencia, de (127a)-ban igen, hiszen a névmási NP fölött más kategóriájú csomópont (VP) van, s így az nem vezérli felül a *the lecturer* NP-t.

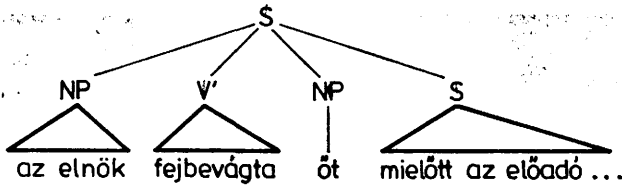

Ezzel szemben a magyarban akár az alany, akár a tárgy helyén van a főmondatbeli névmás, a koreferencia elakad:

- (129) a) *Az elnök fejbevágta (*öt*), mielőtt *az elbádó* megszólalhatott volna.
 b) *(*Ő*) fejbevágta az elnököt, mielőtt *az elbádó* megszólalt volna.

Ha a magyarban is lenne VP, akkor a (16) Reinhart-szabály értelmében elvárhatnánk, hogy (129a)-ban, csakúgy mint az angol (127a) példában, a névmás koreferens lehessen az alárendelt mondatban lévő nem névmási NP-vel. Mivel nem az, vagy azt kell mondanunk, hogy a magyar kivétel a világ nyelvei között, vagy pedig azt, hogy nincsen benne VP, és a tárgyi NP „egy szinten” van az alannyal. Ha az utóbbi mellett döntünk, akkor (129a) szerkezete (130) lesz.

(130)

Ebben a szerkezetben a névmás valóban felülvezérli a nem névmási NP-t, s így a koreferens értelmezés nem jöhet létre.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban az alárendelő mondatok fontosabb szerkezeti kérdéseit próbáltuk meg tisztázni, és felvázoltuk osztályozásuk egy lehetséges rendszerét is. E tevékenységünkben lényegében három módszerre támaszkodtunk. Először is a szerkezeti összetartozást az egyetlen összetevőt befogadó Fókusz-pozícióban, illetve a mondat különböző helyein való együttmaradás segítségével vizsgáltuk. A konstrukciók belső szerkezetét az egyszerűbb esetekben (kimondva vagy kimondatlanul) az egyes összetevők helyettesíthetősége alapján állapítottuk meg. Végül a mondaton belüli hierarchikus viszonyokat a felülvezérlés (c-command) és a (nem-)koreferens értelmezhetőség összefüggéseiből magyaráztuk. Ugyancsak a felülvezérlés határozza meg a változókötés elveit is, amelyeket a mozgatóssal kapcsolatos ellenérvünkben használtunk fel.

Bár ez a munka egy adott grammatikai keretben íródott, a felhasznált elvek az adott nyelvtantól függetlenek és általános érvényűek. Nyilvánvaló persze, hogy megoldási javaslataink számos esetben további bizonyításra várnak — pro vagy contra.

KENESEI ISTVÁN

Irodalom

- ACKERMAN, F. (Előkészületben) Predication and Government in Hungarian. Doktori disszertáció. University of California, Berkeley.
- ACKERMAN, F.—KOMLÓSY A. (1983), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- ANTAL L. (1977), Egy új magyar nyelvtan felé. Gondolat, Budapest.
- AOUN, J.—D. SPORTICHE (1983), On the Formal Theory of Government. *Linguistic Review* 2.
- BENCÉDY J., FÁBIÁN P., RÁCZ E., VELCSOV M. (1968), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CHOMSKY, N. (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- É. KISS, K. (1981), Structural Relations in Hungarian, a 'Free' Word Order Language. *Linguistic Inquiry* 12: 185—213.
- É. KISS, K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EMONDS, J. (1976), *A Transformational Approach to English Syntax*. Academic Press, New York.
- GAÁL E. (1978), A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GUÉRON, J. (1980), On the Syntax and Semantics of PP Extraposition. *Linguistic Inquiry* 11: 637—678.

- HORVATH, J. (1981), *Aspects of Hungarian Syntax and the Theory of Grammar*. Doktori disszertáció. UCLA, Los Angeles.
- HUNYADI L. (1981), *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi disszertáció. Debrecen.
- JACKENDOFF, R. (1977), *X-Syntax: A Study of Phrase Structure*. MIT Press, Cambridge.
- KÁLMÁN L., PRÓSZÉKY G., NÁDASDY Á., KÁLMÁN C. GY. (1986), *Topic, Focus, and Verb Types in Hungarian Infinitive Constructions*. In: W. Abraham és S. de Mey (Szerk.) *Topic, Focus, and Configurationality*. J. Benjamins, Amsterdam.
- KENESSEI I. (1980), *Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat?* In: Imre Samu (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KENESSEI, I. (1984a), *Word Order in Hungarian Complex Sentences*. *Linguistic Inquiry* 15: 328—342.
- KENESSEI, I. (1984b), *On What Really Figures in a Non-Configurational Language*. *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 24: 28—54.
- KENESSEI I. (Megjelenés alatt) *Logikus-e a magyar szórend?* ANyT 17.
- KENESSEI, I.—MARÁ CZ, L. (1984), *To Move or Not to Move: Is That a Question?* Kézirat. Szeged—Groningen.
- KORNAI A. (1984), *A főnévi csoport belső szerkezete*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MARÁ CZ, L. (1984), *The Grammar of the PP in Hungarian*. MA. disszertáció. Groningeni Állami Egyetem.
- MOLNÁR I. (1977), *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR, I. (1982), *Existential Relations in 'hogy'-Sentences in Hungarian*. In: Kiefer, F. (szerk.), *Hungarian Linguistics*. J. Benjamins, Amsterdam.
- POSTAL, P. (1969), *On So-Called Pronouns in English*. In: D. Reibel—S. Schane (szerk.), *Modern Studies in English*. Prentice-Hall, New Jersey.
- RADICS K. (1977), *A vonatkozó mellékmondatokról*. In: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REINHART, T. (1983), *Anaphora and Semantic Interpretation*. Croom Helm, London.
- ROSS, J. R. (1967), *On the Cyclic Nature of English Pronominalization*. In: *To Honor Roman Jakobson*. Mouton, Hága.
- SZABOLCSI A. (1981), *The Possessive Construction in Hungarian*. ALH 31: 261—289.
- SZABOLCSI A. (1983), *The Possessor That Ran Away From Home*. *Linguistic Review*.
- SZABOLCSI A. (1984), *A birtokos szerkezet*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- TOMPA J. (szerk.) (1962), *A mai magyar nyelv rendszere II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Subordinate Clauses in Hungarian: Structures, Problems, Arguments, and Counterarguments

by ISTVÁN KENESSEI

As a 'background study' for the corresponding chapter in a new grammar of Hungarian in preparation at the Institute of Linguistics of the Academy, the article discusses tensed subordinate clauses in the framework current research, notably in Government—Binding Theory. The arguments are based on X-bar syntax, c-command relations with respect to pronominal anaphora and variable binding, and Case theory, among others. Various differences are demonstrated between configurational languages, such as English, and Hungarian, a non-configurational language. Conditions on the movement of clauses and the deletion of complementizers are outlined, and a general scheme of classification for embedded sentences is proposed.